

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ ДОНЕЦЬКИЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

ПОГОНЕЦЬ ІВАН ВАСИЛЬОВИЧ

Допускається до захисту:

в.о. завідувача кафедри
всесвітньої історії та археології,
д.і.н., професор Р. О. Литвиненко

« _____ » _____ 2024 р.

СПЕЦИФІКА РЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ В СРСР (1920-1930-ТІ РР.)

Спеціальність 032 Історія та археологія

Кваліфікаційна (бакалаврська робота)

Науковий керівник:

Пшемицька Є.О., ст. викладач
кафедри всесвітньої історії та
археології, к.і.н.

Оцінка: _____ / _____ / _____

Голова ЕК:

Стоберська Надія Анатоліївна,
доктор філософії

Вінниця – 2024

АНОТАЦІЯ

Погонець І. В. Специфіка релігійної політики в СРСР (1920-1930-ті рр.). Спеціальність 032 «Історія та археологія». Донецький національний університет імені Василя Стуса, Вінниця, 2024.

У кваліфікаційній роботі розглянуто ключові аспекти та наслідки державної політики щодо релігії у Радянському Союзі у 1920-1930-х роках. Основна увага приділяється аналізу ідеологічних переконань, законодавчих актів, а також практичних дій радянського уряду, спрямованих на обмеження та контроль релігійного життя. Дослідження охоплює період після Жовтневого перевороту, тоді ж влада почала активно видавати законодавчі акти та створювати спеціальні органи, які були спрямовані на здійснення конфіскацію церковного майна, закриття храмів та репресії проти духовенства та віруючих.

Ключові слова: релігійна політика, СРСР, антирелігійна пропаганда, репресії, духовенство.

68 с., Бібліограф.: 64 найм.

Pohonets I.V. Specifics of Religious Policy in the USSR (1920s-1930s). Specialty 032 «History and archeology». Vasyl' Stus DonNU, Vinnytsia, 2024.

The qualification work examines the key aspects and consequences of state policy towards religion in the Soviet Union in the 1920s and 1930s. The focus is on the analysis of ideological beliefs, legislative acts, and practical actions of the Soviet government aimed at restricting and controlling religious life. The study covers the period after the October Revolution, when the authorities began to actively issue legislation and create special bodies aimed at confiscating church property, closing churches, and repressing clergy and believers.

Keywords: religious policy, USSR, anti-religious propaganda, repression, clergy.

68 p., Bibliography: 64 items.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	7
1.1. Стан вивчення теми.....	7
1.2. Джерелознавча база.....	9
1.3. Методологія дослідження.....	10
РОЗДІЛ 2. ЗАКОНОДАВЧА БАЗА ТА ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ.....	11
2.1. Зародження та становлення антирелігійної політики.....	11
2.2. Посилення наступу на релігію.....	19
РОЗДІЛ 3. АНТИРЕЛІГІЙНА ПРОПАГАНДА В КУЛЬТУРІ.....	24
3.1. Атеїзація освіти та науки.....	24
3.2. Антирелігійна пропаганда у друкованих виданнях та мистецтві.....	28
3.3. Радянізація релігійних свят.....	34
РОЗДІЛ 4. РЕПРЕСІЇ ТА БОРОТЬБА ІЗ ЦЕРКВОЮ.....	39
4.1. Розгортання репресій проти духовенства та вилучення цінностей.....	39
4.2. Знищення храмів та арешти духовенства.....	48
ВИСНОВКИ.....	55
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	57
ДОДАТКИ.....	64

ВСТУП

Актуальність теми дослідження полягає в тому, що період 1920-1930-х років має велику історичну цінність. Даний етап був ключовим у становленні радянської влади та її ідеології, адже саме в цей час сформувалися основні положення радянського ставлення до релігії. Також цей період визначається кардинальними змінами в суспільстві та економіці, тому дослідження специфіки релігійної політики в 1920-1930-х рр. надає краще розуміння логіки більшовиків, їх методи контролю над населенням.

Антирелігійна пропаганда в СРСР в 1920-1930-ті роки мала великий вплив на соціальну та культурну сфери життя людей. Дослідження цієї теми дозволить оцінити, як репресії та атеїстична пропаганда вплинули на традиції у релігії, у сім'ях та суспільстві в цілому. Це також важливо для кращого розуміння сучасних культурних та релігійних процесів на пострадянському просторі.

Дослідження репресій проти релігійних організацій і віруючих допомагає зрозуміти, які порушення прав людини відбувались і які уроки можна винести для відвертання будь-яких подібних ситуацій у майбутньому. Дослідження специфіки релігійної політики в СРСР дозволяє проаналізувати, як ідеології впливають на державну політику та взаємозв'язок між державою та релігійними інституціями. Це актуально для дослідів різних політичних режимів, які використовують ідеологію і церкву для контролю над суспільством.

Мета бакалаврського дослідження полягає у всебічному аналізі релігійної політики СРСР в 1920-1930-ті роки.

Для досягнення цієї цілі передбачається виконання наступних завдань:

- проаналізувати історіографію та джерельну базу з теми;
- визначити марксистсько-ленінські погляди на релігію як ідеологічну основу радянської антирелігійної політики;
- виділити ключові законодавчі документи, які регулювали релігійну діяльність;

озкрити діяльність Союзу войовничих безвірників та його методів і форм пропаганди;
цінка ефективності антирелігійної пропаганди та її впливу на радянське суспільство;
наліз специфіки реалізації релігійної політики в різних регіонах СРСР, з урахування етнічних та культурних особливостей;
исвітлити антирелігійну пропаганду в культурі;
ослідити масштаби та форми репресій проти різних релігійних конфесій.

Об'єктом дослідження є релігійна політика Радянського Союзу в 1920-1930-ті роки.

Предметом дослідження є особливості, засоби та методи впровадження релігійної політики в Радянському Союзі в 1920-1930-ті роки.

Хронологічні межі роботи охоплюють 1920-1930-ті роки, що зумовлено становленням радянської влади, її ідеології та зокрема релігійної політики.

Методологія. Бакалаврське дослідження ьзоване на принципах історизму та неупередженості. Використані комплексний та системний підходи, загальнонаукові (аналізу та синтезу), загальноісторичні (хронологічний, історико-порівняльний), міжпредметні (контент-аналіз, іконографічний) методи дослідження.

Новизна полягає у комплексному підході до дослідження специфіки релігійної політики в СРСР у період 1920-1930-х років. Загальний аналіз ідеологічних аспектів дозволяє краще зрозуміти дії радянської влади у запровадженні антирелігійних заходів. Також у дослідженні розглядається вплив релігійної політики на культурне та соціальне середовище. Крім того у дослідженні приділяється увага репресивним заходам проти діячів та громад і розкриття їхніх масштабів. Враховуються регіональні аспекти у реалізації релігійної політики.

Структура кваліфікаційної (бакалаврської) роботи відповідає меті та завданням дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, десяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків.

Апробація дослідження. Бакалаврська робота пройшла апробацію в збірнику матеріалів V міжнародної наукової конференції студентів і молодих вчених «Травневі студії» на тему «Організаційне оформлення антирелігійної політики в СРСР у 1920-х рр.» (Вінниця, 2023). Також було опубліковано дослідження у «Віснику студентського наукового товариства Донецького національного університету імені Василя Стуса», темою якого стало «Виникнення і діяльність Спілки воєвничих безвірників у 1920-1930-х рр. (на матеріалах УРСР)» (Вінниця, 2023).

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан вивчення теми

Тема релігійної політики в СРСР у 1920-1930-ті роки привертає увагу дослідників уже тривалий період. Історіографія цього питання представлена як зарубіжними, так і українськими дослідниками.

Дослідження цієї теми почалися в зарубіжній історіографії ще з середини минулого століття і представлені роботою Дензіла Діна Харбера, також відомого як Пола Діксона, «Релігія в Радянському Союзі», який був троцькістом. У ній він приділив значну увагу зародженню та становленню ідеї про заборону релігії. Також він засуджував поведінку сталінського режиму за альянс церкви і держави ближче до кінця 1930-х років.

Інші західні дослідники теж зробили вагомий внесок у вивчення радянської релігійної політики. До прикладу, Джеффри Хоскінг незадовго після розпаду СРСР опублікував свою працю «Історія Радянського Союзу», у якій описав трансформацію політичного ладу в Радянському Союзі, починаючи з його становлення і до розпаду. Автор описує події, використовуючи матеріали з російських та західних архівних даних. Ця книга відрізняється від багатьох праць тим, що автор не нав'язує читачеві чітко прорадянську чи антирадянську точку зору. Не оминув автор і питання атеїстичної пропаганди.

Цікавою також є праця Андрія Дяченка, яка присвячена радянській релігійній політиці та реформам із 1917 до 1943 року. У ній детально проаналізована динаміка ставлення до релігії від захоплення комуністами влади і до подій Другої світової війни. У даній роботі також є досліджене питання відносин СРСР і Ватикану напередодні німецько-радянської війни. Ще однією унікальною рисою цього дослідження є висвітлення ставлення більшовиків до буддизму.

Цікавим було іноземним дослідникам й питання релігійної політики щодо ісламу. Зокрема у праці «Релігія та Холодна війна», яка видана в університеті

Вандербільта, і присвячена різним подіям в світовій історії і як релігія вплинула на них, є також цікава інформація про радянську політику щодо ісламу протягом всього періоду існування СРСР.

Великий внесок у дослідження теми антирелігійної боротьби у Середній Азії, на прикладі Узбекистану, провів Дільмурод Ерназаров. Він дослідив психологічний вплив антирелігійної ідеології на свідомість народу Узбекистану та за допомогою чого більшовикам вдалося пропагувати атеїстичний світогляд. Проте звісно, найбільше різних досліджень у темі присвячено саме православ'ю, адже воно було домінуючою релігійною течією на території колишньої Російської імперії.

Дослідженням радянського релігійного права на етапі зародження Радянського Союзу було розглянуто польськими дослідниками Вальдемаром Беднаруком та Анджеєм Гілем. Вони пролили світло на правову основу радянської антирелігійної політики та з'ясували, які дії були вирішальними у започаткуванні повноцінної антирелігійної пропаганди.

У сучасній українській історіографії питання специфіки антирелігійної політики почало поступово досліджуватися з 1990-х років, коли з розпадом СРСР відкрилися архіви, що дозволило історикам та релігієзнавцям звернутися до нових джерел та переосмислити радянську релігійну політику. Роботи цього періоду зосереджуються на аналізі репресивних заходів, ролі ДПУ та НКВД у переслідуванні духовенства та багато чого іншого.

Серед важливих праць можна виділити ряд праць Людмили Бабенко та Алли Киридон. Ці дослідниці зосереджують свою увагу, перш за все, на організаційній структурі та законодавчій базі антирелігійної політики як загальносоюзного аспекту, так і приділяють увагу українським теренам. Їхні праці важливі для детального розуміння правових наслідків атеїстичної пропаганди.

Вивченням діяльності Спілки безвірників та ролі журналу «Безбожник» у становленні атеїстичного руху в УСРР активно займалась Лариса Дудка. Організаційним оформленням радянських органів антирелігійної пропаганди та

діяльності різних громадських органів, зосередившись на регіональних аспектах, займався Андрій Фесенко.

Сучасні роботи розкрили багато раніше невідомих сторінок радянської атеїстичної пропаганди та продовжують дослідження специфіки антирелігійної політики в СРСР, проте все ще потребують детальнішого розгляду регіональних аспектів, впливів на різні конфесії, а також особливостей опору релігійних громад.

1.2. Джерелознавча база

Робота спирається на різноманітну джерелознавчу базу, що включає в себе письмові та візуальні джерела.

Письмові джерела представлені декретами, постановами, законами та матеріалами періодичної преси.

Важливим аспектом для дослідження специфіки релігійної політики в СРСР в 1920-1930-х роках є офіційні документи та законодавчі акти, що стосуються відокремлення церкви від держави та школи, різні постанови партійних органів, що визначали політику щодо обмеження релігії та репресій проти духовенства та віруючих.

У ході дослідження були проаналізовані матеріали в наступних радянських: «Безбожник», «Революция и церковь», «Антирелигиозник».

Візуальні джерела в роботі представлені: плакатами, карикатурами, кіно-фото матеріалами.

Вагоме місце у атеїстичній пропаганді посіли плакати та карикатури, які всілякими способами висміювали священників та саму релігію. До того ж художників не обмежували глузуванням лише з церковного духовенства, під висміювання підпадали також і євреї, і сектанти, і мусульмани.

Новим, але дієвим способом пропаганди став кінематограф. Після показу фільму з розкриття мощей Сергія Радонезького, який став важливим аспектом у популяризації антирелігійного кіно, дана сфера почала активно розвиватись. Протягом 1920-1930-х років знімались багато фільмів з прямою і

опосередкованою атеїстичною пропагандою, в яких священників зображували непривабливими, дармоїдами та ласими до грошей.

1.3. Методологія дослідження

Бакалаврське дослідження базується на принципах історизму та неупередженості, передбачає комплексність та системність. В роботі використані: загальнонаукові методи дослідження, а саме аналізу та синтезу, індукції та дедукції; загальноісторичні методи: хронологічний та історико-порівняльний.

Хронологічний метод дозволив простежити, як змінювалася державна політика щодо релігії протягом 1920-1930-х років.

Історично-порівняльний метод використовувався для аналізу відмінностей у релігійній політиці та її наслідках в різних регіонах СРСР.

Серед міжпредметних методів були застосовані: метод цитування, контент-аналізу, метод інтерпретативного аналізу.

Для аналізу матеріалів періодичної преси використовувався метод контент-аналізу, мета якого полягає у пошуку наявності або відсутності в тексті певної характеристики, тенденцій, виявлення в тексті прихованої інформації, контексту.

Для аналізу плакатів, карикатур та інших зображень застосовувався кількісний контент-аналіз, який передбачає виділення елементів зображення для їх подальшого опрацювання, порівняльного аналізу властивостей об'єктів: кольорові гами агітаційних плакатів, написи тощо. Для якісного дослідження візуальних джерел використовувався метод інтерпретативного аналізу (іконографічний метод), кінцева мета якого – зрозуміти сенс, значення об'єкту, контекст в якому він створювався

Проаналізовані наукові доробки та джерельна база є достатньо репрезентативними для висвітлення теми дослідження. Окреслені принципи, підходи та методи дозволяють комплексно та всебічно дослідити специфіку релігійної політики в СРСР у 1920-1930-ті роки.

РОЗДІЛ 2. ЗАКОНОДАВЧА БАЗА ТА ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ

2.1. Зародження та становлення антирелігійної політики

Щоб зрозуміти, як за двадцять років на території, де вже довгий час панувала Російська православна церква, став панувати атеїзм, варто розібратися в ідеологічному підґрунті більшовицької антирелігійної політики. Воно в свою чергу полягає в поглядах керівників більшовиків до питань про стосунок пролетаріату до релігії. Їхні погляди базувались на концепції «Марксового вчення войовничого атеїзму», де фокус був на оцінці релігії як «опіуму для народу» [6].

Фактично віра в Бога та віра в марксизм-ленінізм взаємно виключалися. Адже нова радянська людина повинна була бути чистою від релігійних переконань. На думку класиків більшовизму, таких як К. Маркс, віра давала змогу тікати у світ вигадок та компенсувала можливу матеріальну скруту. Саме в цьому його трактуванні і полягає зміст відомого вищезазначеного вислову – «релігії, як опіуму для народу». На думку ж Ф. Енгельса, віра в Бога мала бути викинута з думок людей після розвитку науки. Також він різко засуджував спроби силового викорінення релігії, оскільки вважав, що це може тільки загострити почуття віруючих.

Що ж до погляду самих більшовиків, то їхній погляд на віру трактувався не від написаного класиками. Їхня концепція полягала в баченні церкви як інструмента, який відводить увагу мас від боротьби, обіцяючи винагороду в загробному житті. Сам В. Ленін ще у своїй праці «Соціалізм та релігія» за 1905 рік тлумачив вірування як неосвіченість, відсталість, а саму релігію інструмент економічного утиску [56, с.34-35].

Можна також додати, що думка більшовиків про Російську православну церкву була викликана не лише матеріальною базою, а взагалі саме завдяки ролі, якій відігравала вона в імперській Росії. Церква була найбільшою землевласницею і мала надзвичайно великий прибуток. Не варто забувати, що

вона також була одним із стовпів влади. Проте лідер більшовиків В. Ленін зазначав в статті «Ставлення робітничого класу до релігії» 1909 р., що не сподівався на те, що релігія щезне зразу після приходу їх до влади. Адже для того, щоб це сталося, потрібно, щоб суспільство звільнилося від рабства та заволоділо засобами виробництва. І тільки тоді пропаде релігійність [59, с.29].

Тож, можна помітити, що церква мала досить великий вплив на суспільство, зокрема на сферу культури і освіти, перед Жовтневим переворотом 1917 року. Після приходу до влади більшовиків почало багато уваги приділятися спротиву релігії. Вже 23 січня 1918 р. було прийнято «Декрет про відокремлення церкви від держави та школи від церкви» [15]. Згодом була прийнята Конституція, яка позбавляла священників від отримання продуктових карток, а для їхніх дітей дозволялось отримувати тільки початкову освіту [9, с.1].

Конституція РРФСР 1918 року проголошувала нові принципи надання прав. Відповідно до неї, правами користувалися лише «трудящі міста і села», незалежно від їхньої національності чи раси. Проте, стаття 23 цієї ж Конституції вводила жорсткі обмеження: цілі групи людей та окремі особи могли бути позбавлені всіх конституційних прав, якщо їхні дії, на думку влади, суперечили інтересам соціалістичної революції. Стаття 13 закріплювала вже відомі принципи: свобода совісті для трудящих, відокремлення релігії від держави та школи, право на релігійну та антирелігійну пропаганду. Однак, стаття 65 містила суперечливе положення, що «членці і церковнослужителі православних і релігійних культів» позбавлялися права голосу та права обиратися. Це стало чітким сигналом про початок класової боротьби, яку комуністична партія оголосила шляхом до побудови комунізму [58, с.55-56].

Згідно положень Декрету, який був ключовим на початку розгортання антирелігійної політики, церковні та релігійні громади позбавлялися статків та майна, яке ставало народним. Передумовою для ухвалення даного документу стали інші, прийняті раніше більшовиками декрети. За рішенням Декрету «Про землю», який був прийнятий II Всеросійським з'їздом Рад солдатських і робітничих депутатів 26 жовтня 1917 року Російська православна церква була

позбавлена права власності на землю. Коли ж було відокремлено школу від церкви, Декрет, який був затверджений 18 лютого 1918 року, започаткував регулювання освітнього процесу за новою радянською системою [55, с.103].

Загалом у перші три роки становлення більшовицької влади починає завзято встановлюватись атеїстична пропаганда. Вона, звісно ж, зводилась до гніту в національному і духовному сенсі, знищенню традицій. Червоні розуміли, що на місце викорінених релігій має прийти щось інше, щоб зберегти баланс сил. Тому більшовики наповнювали цей простір марксизмом-ленінізмом [49, с.129]. Таким чином, можна говорити про концепцію громадянської релігії, суть якої в тому, що немає яскраво вираженої відмінності між самою вірою та політичним інститутом у процесі їхньої взаємодії, чи не єдиною суттю якої є інтеграція мас. Як вважав Джеймс Тровер, марксизм-ленінізм втілював в життя громадянську релігію радянського народу.

Існують також концепції світської та політичної релігії. Що ж до першої, то тут яскравим прикладом може бути чуттєвий вплив та маніпуляції за допомогою фальшивих релігійних символів, такі як «святі тексти», написані В. Леніним, «червоні кутки» і т. д. Фактично партія мала витіснити церкву і виконувати функції, що утверджували віру в неї. Щодо політичної концепції, то тут можна сказати, що у радянському суспільстві існувало три лінії: революційна, патріотична та трудова. Всі вони у свій час мали перевагу, проте тільки революційна лінія змогла проіснувати фактично майже до розпаду СРСР і яка характеризувалась постійним зверненням до образу В. Леніна [56, с.51-53].

Радянська влада, яка враховувала, що церква все ще має значний вплив у народі, вирішила впроваджувати політику подвійних стандартів. Офіційно декларувалась свобода совісті, про що свідчать прийняті постанови, а за деякими положеннями Конституції було визнано крім цього ще можливість релігійної та антирелігійної пропаганди [28, с.22].

Проте РКП(б) не влаштовувало тільки ухвалення самих декретів. Коли відбувався VIII з'їзд більшовиків, то у березні 1919 року було ухвалено пункт, який полягав у тому, що істинний комуніст має бути поза будь-якими проявами

віри [49, с.129]. Як вже було зазначено, за декретом про відокремлення церкви, крім відбирання землі, її позбавили ще ролі юридичної особи, спочатку це сталося в РСФРР. В Українській СРР церковні общини певний час ще володіли такою можливістю, проте вже з 1 серпня 1920 року згідно рішення ЦК КП(б)У «Про узгодження законодавчої практики між РСФРР та УСРР згідно питання про відокремлення церкви від держави» воно було скасоване. Це означало, що більше ніяка релігійна структура не могла укласти будь-які угоди щодо майна чи виступати в суді і т. д. Їм заборонялося проводити освітні та благодійні заходи, а проведення записів цивільних станів мало перейти до місцевих державних органів [17, с.36].

У 1921 році розпочалася широкомасштабна пропаганда проти церкви та релігії, а саме через ухвалення навесні першого елементу НЕПу. Ця кампанія ґрунтувалась на принципі «розділяй і володій», що засвідчило суттєву зміну політичного курсу щодо релігійних інституцій. У межах цієї політики атак на релігію політична верхівка прагнула посіяти розкол церковного середовища, провокуючи протистояння між різними релігійними об'єднаннями [26, с.36].

Головними персоналіями, які були творцями антирелігійної пропаганди на початках, були люди в особі головного більшовика країни В. Леніна та інших впливових кадрів: О. Луначарського, І. Скворцова-Степанова, С. Уласевича та О. Ярославського. Для того, щоб займатись реалізацією всієї пропагандистської роботи було створено спеціальний окремий орган – антирелігійну комісію політбюро ЦК ВКП(б). Для того, щоб вміло спрямовувати пропаганду, цю роботу мали виконувати спеціальні агітаційно-пропагандистські відділи або коротко агітпроми, які створювались під кожний партійний комітет на всіх рівнях. Одним із прикладів подібної політики є створення антицерковної комісії при агітпромі, про яку з'являлась інформація з літа 1921 року. Дана комісія, яка діяла по всій території СРСР, звісно ж займалась антирелігійною пропагандою та вела боротьбу із віруючими. Довгий час радянська влада заперечувала та приховувала факт її існування. Пізніше вона отримала статус керівного органу з питань антирелігійної боротьби, що свідчить про зростання її впливу.

Губернські комітети і підвідділи при окружних комітетах були наступними в черзі на утворення антирелігійних комісій. Склад такої комісії мав бути наступним: секретар, завагітпроп, керівник особливого відділу ДПУ, начальник адмінвідділу. Основним завданням такої комісії було координування діяльності антицерковних організацій та спостереження, щоб не допустити відхід від бачення партії, щоб рішення були ідеологічно правильними [49, с.130].

Ф. Держинський, голова ВНК, чітко окреслив позицію спецслужб щодо створення суспільства поза релігією. Саме ВНК мало грати головну роль у руйнації церкви. Його записка М. Лацису на десятиліття вперед окреслила детальну стратегію взаємовідносин партії та спецслужб [2, с.334]. Питання про роль, курс та лінію щодо церковних справ вирішувала партійна ланка, а конкретно Антирелігійна комісія. Її рішення втілювало в життя ДПУ, яке стало головним інструментом влади у процесі знищення церкви. Вже згадуваний Ф. Держинський у грудні 1921 року ось так зазначав функцію каральних загонів у ході репресій проти церкви: «...Церковну політику розвалу повинна вести ВЧК, а не хтось інший. Офіційні чи напівофіційні зносини партії з попами неприпустимі. Наша ставка на комунізм, а не на релігію...».

Необхідно також підкреслити роль ДПУ у здійсненні секретно-оперативного контролю за діяльністю церковних громад та їхніх установ. Ця структура мала розгалужену мережу на районних та обласних рівнях. Всі питання, які стосувались реєстрації релігійних громад, мали бути погоджені із цим органом, хоча де-юре їх вирішувала міжвідомча комісія з питань товариств та профспілок. ДПУ також публікувало щоденні та щомісячні звіти, де фіксувались основні події та настрої громади [35, с.272].

Тож практично після повноцінного утвердження більшовицької влади, вже з початку 1920-х років, НК-ДПУ мала повноцінну владу у справах контролю над церковними процесами та діяла суто за розпорядженнями партії та підпорядковувалась їй. Кампанія із конфіскації церковних цінностей, що відбулась на початку 1920-х років стала зачіпкою для розгортання репресій проти священників та здійснення задуму щодо розколу церкви. Саме із цього

моменту VI відділення Секретного відділу ДПУ, яке на багато років перетворилось на головний орган боротьби із релігією, розпочало свою активну діяльність [24, с.234].

Через спрощене бачення релігійного питання в комуністичному середовищі існувала поспішна думка в тезах агітпрому від 7 вересня 1921 року, що основна частина роботи щодо подолання релігії вже виконана. Проте підкреслювалось, що релігійну свідомість можна лише викоринити, а не заборонити [6].

У лютому 1922 року радянський уряд видав декрет, що зобов'язував церкви здати всі цінності та дорогі метали, які були у їхньому володінні. Цей крок офіційно пояснювався як необхідність полегшити страждання людей, спричинені голодом. Проте, справжньою метою, звісно ж, було послаблення впливу церкви. Коли церковні лідери виступили проти цього заходу, радянська влада вжила жорстких заходів [60, с.24]. Кампанія з вилучення церковних цінностей, завершена влітку 1922 року, досягла своїх цілей. Вона не лише підірвала економічну базу всіх релігійних об'єднань, але й продемонструвала жорсткість та рішучість влади по відношенню до тих громадян, які прагнули реалізувати своє законне та конституційне право на сповідання віри [58, с.57].

Постанова «Про реєстрацію товариств і спілок», прийнята 1 листопада 1922 року, ввела обов'язкову реєстрацію для всіх організацій, пов'язаних із релігією, в органах НКВС, що, звісно ж, робилося для збільшення і спрощення контролю над ними. Всі ці документи закладали правову основу для проведення антирелігійної політики, а початок репресій проти священників та збільшення тиску на саму церкву лише стали логічним продовженням [16, с.32-33]. Проте, процес поширення атеїзму проходив повільно, а партія хотіла, щоб це було швидше. Це спонукало В. Леніна у березні 1922 р. написати статтю «Про значення войовничого матеріалізму», де він різко засудив бездіяльність державних структур у питанні боротьби з релігією [55, с.104].

Важливим етапом стали 1923-1924 роки, коли антирелігійний тиск дещо послабився. О. Ярославський запропонував як характеристику цьому етапу

термін «релігійний НЕП», коли відбувалися діалоги між владою і церквою, проявом віротерпимості і таке інше. Політика коренізації теж відігравала певну роль, адже вона передбачала створення національних церков [26, с.42]. 20 травня 1924 року на нараді ВАК було констатовано невтішний результат антирелігійної пропаганди. Зазначалось, що повна картина на місцях не була відома і навіть до сих пір переважає хаотичність та невизначеність характеру процесів.

Для покращення агітаційно-пропагандистської роботи ВАК рекомендував зупинити зібрання гуртків і лекційних занять та замінити це на екскурсії та виставки, щоб глядачі могли своїми очима все бачити. Було зобов'язання одразу передплачувати журнали «Безвірник» та «Безбожник», знаходячись у будинках відпочинку. Досить великою проблемою залишався кадровий голод у забезпеченні антирелігійної політики. Агітпром констатував, що люди на місцях є не кваліфікованими і не підготовленими, зокрема нерідко безпартійними [4, с.228-229].

Тому, через вже згадуваний брак координації в антирелігійній пропаганді, з'явилась необхідність об'єднати свої зусилля з розрізненими членами атеїстичних гуртків. Так виник центральний друкований антирелігійний орган і ним стала газета «Безбожник», яка була заснована в 1923 році в Москві. Вони подавали це як ініціативу низів. 15 грудня 1924 року Оргбюро ЦК РКП(б) ознайомилося з доповіддю, яку створила антирелігійна комісія і яка була присвячена підсумкам установчих зборів кореспондентів цієї газети. Підтримавши створення громадського об'єднання на базі цієї газети, Оргбюро доручило агітаційно-пропагандистському відділу ЦК РКП(б) обдумати із московськими і ленінградськими партійних діячами розробити статут даної організації та опрацювати можливість створення схожих структур в інших куточках країни. Згодом вони почали з'являться повсюди у місцевих громадах.

За ініціативи О. Ярославського, голови Антирелігійної комісії ЦК ВКП(б), у квітні 1925 року сталося об'єднання структур, яке стало називатися Товариство друзів газети «Безбожник», але закріпилася за ним інша назва, а саме Союз безбожників, за яким вони і стали відомі. 21 травня 1925 року, після розгляду на

секретаріаті ЦК РКП(б) рішень Першого з'їзду товариства, було затверджено статут організації. До того ж запропоновано партійним комітетам згуртувати в цю структуру решту антирелігійних організацій задля кращої ефективності. Вже із середини літа почали відбуватися безліч конференцій цієї організації в різних куточках СРСР для того, щоб сформувати структуру товариства на місцях [20, с.18-19].

На тлі прагнення більшовицького керівництва до централізації антирелігійного руху, 27-29 квітня 1926 року при агітаційно-пропагандистському відділі ЦК ВКП(б) відбулася Всесоюзна нарада з антирелігійної пропаганди. Її ключовим завданням стало вироблення єдиної стратегії дій та визначення пріоритетних завдань антирелігійної роботи у масштабах всієї країни. Хоч Спілка безвірників за формою і статутом була оформлена як громадська організація, проте її сутність, завдання, методи роботи та роль у доволі складній системі партії були великою частиною пропагандистської машини. Її діяльність повністю контролювалася державою та діяла згідно державного пріоритету та стратегіям у питаннях релігії [36, с.75].

Учасники Всесоюзної наради дійшли висновку, що Союз безвірників володіє найбільшим потенціалом для ефективного здійснення антирелігійної пропаганди як в урбанізованих, так і в сільських регіонах країни. Структура Союзу безвірників ґрунтувалась на осередках, які формувались на підприємствах, у культурно-освітніх та навчальних установах. На районному рівні координацію осередків здійснювала районна рада. Ефективне функціонування безвірницького осередку потребувало від його членів складання тримісячного плану роботи, який охоплював вдосконалення діловодства та звітності, вчасну сплату внесків, контроль за виконанням рішень бюро тощо [20, с.20-22].

Таким чином, коріння антирелігійної політики лежить у марксистсько-ленінській ідеології, яка розглядала релігію як інструмент гноблення та опіум для народу, що відволікав маси від боротьби за свої права. Це призвело до низки державних заходів, спрямованих на обмеження діяльності релігійних організацій

та священнослужителів, а також на дискредитацію релігії в очах громадян за допомогою пропаганди.

Декрет про відділення церкви від держави, прийнятий більшовиками, позбавив релігійні інституції впливу на освіту та відбирав у них майно. Після цього партійне керівництво почало активно обмежувати церковників. Вже в перші роки становлення радянської влади розпочалася активна антирелігійна пропаганда.

На чолі антирелігійної пропаганди стояли лідери більшовиків, такі як В. Ленін, О. Луначарський, О. Ярославський та інші. Вони створювали спеціальні комісії та органи, відповідальні за це питання. Через неорганізованість антирелігійних осередків на місцях процес атеїзації населення йшов повільно. Це призвело до створення в 1925 році в Москві Союзу безвірників, який мав уніфікувати пропаганду та перебував під повним державним контролем.

2.2. Посилення наступу на релігію

Стимул для активізації антирелігійної діяльності та її стратегії наприкінці 1920-х років чітко окреслювався в директивному листі ЦК ВКП(б) «Про заходи по посиленню антирелігійної роботи» датованому 24 січня 1929 року, який наступного місяця був надісланий комітетам партії всіх рівнів. Він містив аналіз релігійної ситуації в СРСР, а також окреслював цілі у сфері протистояння церкві, які ставилися перед собою партійні, державні, господарські та громадські організації. З огляду на загострення класової боротьби в ході будівництва соціалізму, радянська влада розглядала духовництво, віруючих та церковні управлінські структури як ворогів режиму. Цей курс знайшов своє втілення у спеціальній постанові «Про релігійні об'єднання», прийнятій ВЦВК і РНК РСФРР 8 квітня 1929 року та у змінах до конституцій інших республік СРСР, внесених трошки пізніше [38]. Тому, фактично з цього року радянською владою було дозволено будь-які можливі утиски церкви та її діячів [49, с.131-132].

Згідно із цією постановою, релігійне навчання, яке дозволялось Декретом 1918 року про відокремлення церкви від держави, ставало законним лише в

рамках навчання, яке батьки могли надавати своїм дітям. Вона внесла значні зміни до антирелігійного законодавства того часу та офіційно закріпила посилення тиску на релігійні організації. Ця постанова, що яскраво відображала стосунком комуністичної влади до церкви, фактично діяла аж до 1990 року. На другому з'їзді Спілки войовничих безвірників, що проходив у 1929 році, було чітко визначено, що боротьба з релігією є одним із найпріоритетніших напрямків класової боротьби та невід'ємною складовою становлення соціалістичного суспільства [55, с. 106].

У березні 1930 року ОДПУ оприлюднило циркулярний лист «Про стан і перспективи церковного руху...», який слугував своєрідним підсумком боротьби з релігійними діячами та віруючими протягом 1920-х років. До успіхів ОДПУ відносили прискорення виникнення «обновленських груп та сприяння розколу церкви, дроблення її на ворогуючі між собою групи, що зрештою підривало згуртованість та силу релігійних груп [24, с.240].

Зміна підходів антирелігійної роботи призвела до реорганізації «Спілки безвірників» у 1929 році в «Спілку войовничих безвірників». Ця зміна назви відображала не лише зміну тону пропаганди, але й жорсткішу позицію влади щодо релігії. Як зазначає Л. Дудка, керівники цієї організації на місцях розгорнули гонку за чисельність схожих товариств, щоб залучити у них якнайбільше людей. З метою активізації антирелігійної діяльності, у грудні 1928 – квітні 1929 року проведений спеціальний тиждень, спрямований на вербування нових людей до спілки. Її керівництво очікувало, що соціалістичні змагання між окружними та районними осередками стимулюватимуть кількісне зростання бажаючих приєднатися. За деякими даними кількість членів організації зросла з 20 тисяч у 1928 році до 150 тисяч у 1929, хоча існують сумніви щодо достовірності такої інформації і, скоріш за все, вони просто вигадані більшовиками задля маніпулювання громадською думкою [6].

Таким чином, можна сказати, що зміна політичного курсу СРСР у 1929 році призвела до нового етапу у стосунках між владою та церквою, що тривало до кінця 1930-х років. Радянський режим, вважаючи релігійні організації

шкідливими та непотрібними, ставився до їхнього існування як до тимчасового негативного явища, яке необхідно знищити. Влада не робила винятків і розгорнула жорстку кампанію проти всіх релігійних конфесій. Хоча на початку 1930 року було короточасне послаблення тиску у зв'язку зі статтею Й. Сталіна «Запаморочення від успіхів» у «Правде» від 2 березня та постановою ЦК ВКП(б) «Про боротьбу з викривленнями в партлінії в колгоспному русі». Насправді ж умови для існування церкви не покращились, а навпаки, адже репресії та винищення духовенства набули жахливих масштабів [26, с.42].

15 травня 1932 року, за наказом Сталіна, Союз войовничих безвірників оприлюднив «П'ятирічний план атеїзму» на період до 1 травня 1937 року. Цей план мав на меті повне витіснення всіх церков і молитовних будинків на території СРСР, а поняття Бога мало бути витіснене з держави як пережитки середньовіччя та інструмент експлуатації трудящих. Однак цьому амбітному плану не судилося збутися, адже у той самий час, коли він був проголошений, мільйони людей загинули від наслідків політики Сталіна і його колективізації і розкуркулення села у 1932-1933 роках. Ця трагедія змусила багатьох звернутися до Бога за розрадою та підтримкою, що стало потужним фактором, який сприяв зміцненню позицій церкви, а не до атеїзму. Як наслідок, «П'ятирічний план атеїзму» був тихо скасований ще до того, як мав бути виконаний [59, с.31].

Хоча багато дослідників вважають, що період жорсткого тиску радянської влади на релігію та церкву продовжувався до кінця 1930-х років, проте вивчення діяльності Спілки войовничих безвірників дає підстави стверджувати, що її пік припав на середину 1930-х років, після чого їхня активність почала спадати. Із 1934 року почали з'являтися численні свідчення про занедбання антирелігійної роботи в багатьох регіонах країни. Це виражалося в саморозпуску місцевих осередків безвірників, значному скороченні членів Спілки войовничих безвірників, зменшенні випуску антирелігійної літератури, а також повній байдужості до цієї роботи з боку місцевих державно-партійних функціонерів.

Падіння активності Спілки войовничих безвірників можна пояснити кількома факторами. Один з них – це розчарування багатьох її членів у слабкому

прогресі щодо боротьбі з релігією, адже більшість людей все ще дотримувалась віри. Так, на IV пленумі ЦР СВБ СРСР у лютому 1938 року було констатовано, що рівень релігійності населення загалом залишається високим, сягаючи 70% у сільській місцевості. Також внаслідок голоду 1932-1933 років, який спричинив страх і невпевненість у людей, вони мусили шукати розраду у вірі. Негативно вплинули на діяльність Спілки войовничих безвірників й численні чистки, організаційні зміни, а також бюрократизація, формалізм та паперотворчість, що панували у її апараті на всіх рівнях, що зрештою призвело до занепаду організації.

Пленум ЦК ВКП(б), що відбувся у лютому-березні 1937 року, став поворотним моментом в антирелігійній пропаганді в той час. Тоді чітко прозвучали завдання перед партійними комітетами щодо покращення якості та активізації антирелігійної пропаганди. З травня 1937 до кінця 1930-х років партійні та державні органи робили численні спроби активізувати роботу Спілки войовничих безвірників. Мета цих зусиль полягала в тому, щоб остаточно витіснити релігію з радянського суспільства. Даний період також був ознаменований жорсткими репресіями, які зачепили не лише духовенство та віруючих, але і керівництво Спілки безвірників, яких звинуватили в неефективності антирелігійної пропаганди середини 1930-х років [19, с.52].

Вересень 1939 року ознаменувався значною зміною релігійної політики радянської влади. Більшовики вдерлися до Польщі, приєднавши до СРСР Західну Україну та Західну Білорусь. Радянські керівники змушені були визнати, що релігійні настрої в цих регіонах значно сильніші, ніж в інших частинах держави [36, с.77]. Зміна ставлення влади до церкви була зумовлена насамперед агресивною зовнішньою політикою. Приєднання до СРСР нових територій з переважно православним населенням змусило переглянути підхід до релігійної політики. Адже проведення на цих землях жорсткої антирелігійної кампанії, як це було в 1930-х роках, могло би призвести до масових протестів. Тому виникла ідея скористатися авторитетом Московського патріархату для утвердження

радянського впливу на цих землях, підпорядкувавши йому місцеві православні громади [11, с.143].

Отже, з кінця 1920-х і протягом 1930-х років антирелігійна політика в СРСР значно активізувалась. Це сталося внаслідок прийняття низки законів, спрямованих на масову атеїзацію населення. Радянська влада розпочала масштабний наступ на релігію, прагнучи повністю витіснити її з суспільного життя. Одним із ключових моментів цього процесу стало оприлюднення у 1932 році «П'ятирічного плану атеїзму», а також активне просування атеїстичних цінностей як невід'ємної складової комуністичної ідеології.

Одним із ключових інструментів антирелігійної кампанії були такі організації, як Союз войовничих безвірників. Однак, як свідчать статистичні дані, до кінця 1930-х років рівень релігійності, особливо в сільській місцевості, залишався доволі високим. Приєднання в 1939 році Західної України та Західної Білорусі змусило радянську владу переглянути свою політику щодо атеїзації населення, адже на цих територіях релігійні настрої були значно сильнішими.

РОЗДІЛ 3. АНТИРЕЛІГІЙНА ПРОПАГАНДА В КУЛЬТУРІ

3.1. Атеїзація освіти та науки

Лідери більшовиків розуміли, що для подолання релігійних вірувань населення в колишній Російській імперії, де православ'я було домінуючою релігією, одних лише репресій проти церкви та духовенства буде недостатньо. Тому вони неодноразово підкреслювали важливість широкої антирелігійної пропаганди. У жовтні 1919 року відомі більшовики М. Бухарін та Є. Преображенський написали книгу «Азбука комунізму», яка мала стати «підручником комуністичної грамоти». [1] Глава 11, яка називалась «Релігія і комунізм», була присвячена ідеологічному протиставленню цих двох світоглядів. Він містив чіткі інструкції та приклади поведінки для комуністів щодо ведення антирелігійної агітації та пропаганди щодо всіх радянських республік [6].

Протягом десятиліть ця книга служила для пересічних громадян своєрідним путівником у комуністичному світогляді, алгоритмом трансформації однієї системи суспільної пам'яті на іншу. Автори прямо заявили, що «церква як спільнота людей, які об'єднані джерелами прибутку за рахунок віруючих, ґрунтуючись на їхньому невігластві та забобонах», не може існувати в комуністичному майбутньому [3, с.481].

Посилаючись на «великих учителів» К. Маркса та Ф. Енгельса, автори стверджували, що релігія та комунізм є несумісними через те, що «надприродні сили не можуть впливати на розвиток суспільства». Проте, вони не могли заперечити, що «релігійні забобони лякали навіть дуже розумних людей». Згідно з авторами, науковий комунізм ґрунтується на досягненнях природничих наук і застосовує їх до розуміння всіх явищ природи. Вони пропонують чітку модель: комуніст, що відкинув релігійні догми й чітко дотримується партійних вказівок, припиняє бути віруючим. З іншого боку, віруючий комуніст, який заради релігійних переконань порушує партійні директиви, автоматично перестає бути

комуністом. Активна боротьба з релігійними віруваннями мала стати невід'ємною частиною поведінки справжнього комуніста.

М. Бухарін та Є. Преображенський у наступному розділі детально обґрунтували потребу відокремлення церкви від держави. Їхня логіка базувалася на комплексі факторів, які були пов'язані з домінуванням приватної власності та експлуатацією. З їхньої точки зору, церква служила опорою самодержавству, будучи одночасно найбільшим землевласником та експлуататором. Для боротьби з релігією одним із методів, який вони радили була антирелігійна пропаганда. Це означало критику релігійних догм за допомогою спеціальних лекцій, диспутів, розповсюдження наукових знань, а також викриття релігійних чудес та міфів про нетлінні моці. Однак автори застерігали від надмірної жорстокості у цій боротьбі, адже це може лише призвести до згуртування віруючих навколо духовенства, яке потім зможе використовувати фактор гонінь для викликання співчуття до себе [6].

Цей посібник було надруковано великим тиражем, який завдяки простому та зрозумілому викладу, здобув значну популярність серед молоді. Про його значний вплив свідчать слова Павла Судоплатова, а Микита Хрущов стверджував, що «Азбука комунізму» стала для молодих людей підручником з формування комуністичного світогляду. Більшовики майстерно володіли інструментами пропаганди, роблячи ставку на молодь. Саме вона, згідно з їх задумом, мала стати рушійною силою нової держави. Проте, як згадував секретар Й. Сталіна Б. Бажанов, з переходом до НЕПу «Азбука комунізму» почала поступово вилучатися та знищуватися [44, с.205].

Радянська влада прагнула перетворити школу на осередок антирелігійної пропаганди, а вчителів на провідників нових атеїстичних ідей, які мали б поширюватися через навчальні дисципліни. Релігію ж звинувачували в тому, що вона заважає будівництву нового суспільства та перешкоджає прогресу освіти. Впровадження антирелігійної пропаганди в шкільне життя мало здійснюватися комплексно та послідовно, використовуючи різноманітні форми роботи як на уроках, так і в позакласний час. Цією тематикою мали бути насичені також

шкільні програми. Важливим завданням було також залучити дітей до активної боротьби з релігією та зробити з них юних атеїстів.

У рамках антирелігійної кампанії в школах використовувались такі гасла: «Релігія заважає будувати соціалізм – геть її з нашого шляху!», «Наші несвідомі батьки та діди перебувають у релігійному полоні. Покажемо їм шкоду від релігії та допоможемо звільнитися від цього дурману». Адепти войовничого атеїзму, такі як О. Чефранов, пропонували використовувати в школах різноманітні методи та форми антирелігійної пропаганди, серед яких були розмови вчителя з учнями, антирелігійні листівки та вечірки. Окрім цих методів, пропонувалося також створювати в школах куточки безвірників, які мали бути оформлені плакатами, малюнками, гаслами антирелігійного змісту [23, с.99].

Для ефективної виховної роботи вчителям та вихователям молодших класів загальноосвітніх шкіл було необхідно ретельно дізнатися про релігійні переконання та забобони своїх учнів. До революційних подій система виховання характеризувалась вірою в Бога, християнськими цінностями та викладанні Закону Божого в школі. З цього можна зрозуміти, що релігійність була невід'ємною частиною шкільного життя. У рамках антирелігійної кампанії, що розгорнулась після революції, було створено нову навчальну програму, підручники та довідники, які були вільні від будь-яких проявів релігійності [37]. Виховання мало проходити на наочних прикладах з реального життя, які були близькі та зрозумілі дітям з політичної, соціальної та культурної сфер. Такий підхід мав слугувати підтвердженням тез про несумісність релігії з наукою, її експлуататорською сутністю та гальмуючим впливом на соціально-економічний та культурний розвиток країни.

Як вже було зазначено, вчителі повинні були вести антирелігійну пропаганду не лише на уроках, але й також у позакласний час. Для цього використовувались гуртки, де з учнями проводили бесіди та дискусії, організовували тематичні вечори та антирелігійні екскурсії. Спеціально для таких гуртків була створена програма, яка враховувала рівень освіти учасників, щоб неписьменні селяни могли брати у ній участь. Для полегшення підготовки

до занять та кращого засвоєння матеріалу програмою передбачено невеликий список літератури як для керівника, так і для членів гуртка. Додаткові матеріали можна було знайти в журналі «Безвірник». Програма розрахована на тринадцять занять, дев'ять з яких присвячені суспільно-історичним темам, а чотири – природничо-науковим. Заняття проводились раз на тиждень, тому приблизно за п'ять місяців проходили усю програму [53, с.31-32].

Після II Всесоюзного з'їзду Спілки безвірників, що відбувся у червні 1929 року, на якому О. Ярославський закликав до «антирелігійного наступу розгорнутим фронтом», боротьба з релігією, у тому числі й у школі, значно активізувалась. Спілка войовничих безвірників, маючи за собою підтримку партії, відігравала ключову роль в антирелігійній роботі. Ця організація не лише ініціювала та реалізувала антирелігійні заходи, але й фактично контролювала весь процес. Завдяки цьому антирелігійна робота стала чітко спланованою та систематичною. З'їзд постановив, що релігійні переконання несумісні з роботою в системі народної освіти. У зв'язку з цим Наркомосвіту було дано доручення до нового навчального року звільнити зі шкіл усіх учителів, які сповідують релігію. Згідно з резолюцією з'їзду, звільненим педагогам не можна було надавати можливість працевлаштування в інших навчальних закладах [48, с.585].

Атеїстичні ідеї пронизали всі аспекти шкільного життя, ставши одним із ключових елементів ідеологічного виховання. Партійне керівництво ретельно контролювало роботу шкіл, коригуючи та впливаючи на зміст та методи навчально-виховного процесу, обмежуючи свободу та самостійність вчителів, придушуючи їхню педагогічну ініціативу та творчість [53, с.32].

Що ж до атеїстичного виховання молоді, то у 1918 році в Москві на I з'їзді спілок молоді з'явилась нова організація – Російська комуністична спілка молоді. З 1926 року вона носила назву Всесоюзна Ленінська комуністична спілка молоді. Згідно з її статутом членство в організації було доступне особам від 14 до 28 років. Пізніше членство у ній стало обов'язковим для всіх. Завдяки цілеспрямованій політиці радянської влади та активній діяльності комсомольців

вдалось відлучити частину молоді від релігії та залучити її до антирелігійної боротьби.

Серед обов'язків, які покладалися на Спілку войовничих безвірників було також створення спеціальних антирелігійних кафедр та факультетів при ВНЗ. Їхньою метою було підготувати наукових кадрів для ведення боротьби з релігією. Взагалі, у системі вищої освіти антирелігійній пропаганді приділялась значна увага. Це виражалось, зокрема, у введенні особливих курсів антирелігійної пропаганди до навчальних програм усіх педагогічних інститутів. Крім того, пропонувалось запровадити цей курс на усі курси передпідготовки та підвищенні кваліфікацій вчителів [54, с.64, 67-69].

3.2. Антирелігійна пропаганда у друкованих виданнях та мистецтві

На пленумі ЦК РКП(б), який відбувся у травні 1918 року, було прийнято рішення про активізацію письмової агітації проти духовенства. Листівки та плакати мали стати головними інструментами цієї агітації. Значення цього виду пропаганди підкреслює телеграма В. Леніна до Пензенського виконкому. Він чітко й категорично заперечував можливість скорочення тиражу листівок через брак коштів і зазначав, що він не пошкодує сотні тисяч рублів на агітацію. Плакати Д. Моора, В. Дені, М. Черемних та інших художників, спрямовані проти релігії, вирізнялися виразною сатирою та безпосередньою антирелігійною спрямованістю. Їхньою метою було висміяти та викрити представників духовенства, застарілі догми церкви тощо. Доповненням до плакатів слугувала письмова агітація у вигляді антирелігійних брошур та статей. У 1918-1920 роках було видано близько 30 подібних публікацій.

У лютому 1919 року з'явився журнал «Революция и церковь». За два роки вийшло 12 номерів [40]. Це було практично єдине періодичне видання антирелігійного спрямування. Проте, через невеликий тираж та брак паперу й пального, журнал виходив нерегулярно. У публікації А. Луначарського «Про антирелігійну пропаганду», що з'явилася в першому номері журналу, одним із

способів поширення атеїзму визначалося доступне висвітлення питань природознавства в контексті історії [25, с.26-27].

У радянській періодиці існувала окрема категорія видань, основним завданням яких була пропаганда антирелігійної політики. Ці видання, зосереджуючись на трансляції готових рішень та ключових доктрин партії, відігравали важливу роль у поширенні атеїзму та комуністичної ідеології. Наукове товариство «Атеїст» відіграло значну роль у поширенні атеїзму, організовуючи видання антирелігійної літератури та перекладів творів зарубіжних авторів. З 1922 по 1930 рік під його керівництвом видавався журнал «Атеист», який, друкуючись у Москві, розповсюджувався по всій території СРСР.

Варто виділити щотижневу газету «Безбожник», яка відіграла ключову роль у становленні антирелігійного руху в Радянському Союзі [21]. Ця газета не лише пропагувала атеїзм, але й стала організатором Співки безвірників, об'єднавши навколо себе перші осередки антирелігійної активності. Окрім згаданих раніше, в цей період з'явилися й інші всесоюзні антирелігійні періодичні видання. Серед них слід виділити журнали «Антирелигиозник» (1926-1941 рр.) під редакцією О. Ярославського, а також «Безбожник» (1924-1941 рр.) та «Безбожник у станка» (1923-1931 рр.).

Журнали «Безбожник» та «Антирелигиозник» характеризувалися глумливим та образливим тоном, що відштовхувало людей із релігійними переконаннями. У 1925-1926 роках ці видання публікували переважно низькоякісні гуморески, карикатури та байки про аморальні вчинки представників духовенства, які часто публікувалися під псевдонімом. Після реорганізації у 1927 році журнал «Безбожник» став більш стриманим у висловлюваннях та почав публікувати значну кількість цікавих статей з природознавства, науково-пізнавального характеру, а також інформацію про антирелігійні рухи. Однак публікації агітаційного характеру з примітивним змістом все ще з'являлися на його сторінках [18, с.337].

Важливу роль у розгортанні науково-атеїстичної пропаганди в Узбецькій РСР відіграли місцеві видання. У 1929 році на засіданні робочої колегії відділу пропаганди ЦК КП(б)У було вирішено, що окрім випуску масової двотижневої антирелігійної газети, всі редакції газет мають систематично публікувати матеріали з питань атеїзму [61, с.933].

Агітаційний плакат був невід'ємною частиною радянської дійсності. Він не лише інформував про події та пропагував комуністичні ідеали, але й висміював релігію та її вплив на життя людей. Антиклерикальна сатира стала одним із яскравих проявів радянського плакатного мистецтва. Ці ранні постери вирізнялись простотою малюнка, обмеженою гамою кольорів, вдалим вибором деталей та емоційною експресивністю, яка досягалася завдяки метафорам та гіперболам. Ці роботи стали основою для формування нових принципів візуального оформлення. Цей вид мистецтва, орієнтований на широку аудиторію, відіграв важливу роль у донесенні інформації до мас. Завдяки майстерності та ідейній зрілості плакатистів, ці творіння не лише були інформативними, але й мали значну естетичну цінність [62].

Над створенням емоційно заряджених та дієвих плакатів працювали кращі радянські поети, найвідомішим серед яких був В. Маяковський. Оформлювали агітаційні плакати видатні радянські художники: О. Родченко, М. Черемних, Д. Моор, І. Малютін, Б. Кустодієв та інші. У сфері атеїстичної пропаганди та боротьби з релігійними інституціями велись пошуки нових форм та образної мови в образотворчому мистецтві. Різноманіття стилістичних прийомів та індивідуальних рис агітплакатів органічно поєднується з багатством їхніх форм. Плакати робили акцент на темі класової боротьби, безжально атакуючи церкву та всі релігійні течії, не роблячи різниці між конфесіями. У своїх творах художники пародіювали релігійні ритуали, висміювали проповідників та зображували в максимально негативному світлі представників духовенства, таких як ченці, єпископи та інші служителі церкви [30, с.78-79].

Радянські карикатури та плакати нещадно висміювали попів, зображуючи їх як злісних ворогів народу. Комічний ефект досягався за допомогою візуальних

прийомів, а саме товстих фігур, довгих чорних ряс, засмальцьованого волосся та великого хреста на грудях, що висить на товстому ланцюгу. До кінця 1930-х років попів часто малювали разом із білогвардійцями та капіталістами, протиставляючи їм представників робітничого класу [29, с.96].

Агітація проти релігії, яка використовує образотворче мистецтво, робить акцент на численних недоліках духовенства, а саме його паразитизмі, жадібності та створює цілу галерею сатиричних персонажів. Індивідуальні вади служителів церкви набувають в агітаційному плакаті масового характеру, що зумовлено їхньою класовою функцією. Релігія демонструвалася як перепона на дорозі до прогресу науки та освіти. Радянська влада активно використовувала візуальні образи для того, щоб витіснити релігію з життя суспільства. Агітаційні плакати, які створювали в цей період, стали не просто творами мистецтва, але й інструментом впливу на свідомість людей. Вдало підібрані образи, поєднані з лаконічними та змістовними текстами, робили ці плакати одночасно символічними та зрозумілими для широкої аудиторії. Прагнучи уникнути шаблонності та знайти нові форми вираження, художники постійно шукали нові жанри та техніки агітаційного плакату [57].

Постійно розвиваючи жанр агітаційного живопису, художники використовували різноманітні творчі прийоми та стилі, щоб зробити свої роботи максимально вражаючими та переконливими. Ці плакати візуалізували ключові ідеї антирелігійної та антиімперіалістичної пропаганди, розкриваючи їхню суть та впливаючи на свідомість людей. В рамках агітації широко використовувалась сатира, яка знаходила своє відображення в карикатурах. У них поєднувалися елементи конструктивізму, авангарду, соцреалізму, фотомонтажу та багатьох інших стилів, створюючи унікальний та виразний тон [30, с.79-80].

Впродовж 1920-х років у селах активно розгорталася мережа культурних осередків, а саме хат-читалень та сільських клубів. Ці заклади виконували функції бібліотек, театрів та танцювальних майданчиків. Орієнтовані переважно на молодь, вони прагнули поєднувати просвітницьку та розважальну діяльність.

Найефективнішим інструментом «виховання» селян через сільські клуби став кінематограф [56, с.131].

У рамках агітаційної кампанії проти релігії в 1918 році був знятий фільм «Казка про попа Панкрата», режисерами якої стали М. Преображенський та А. Аркатов [63]. За сюжетом отець Панкрат отримує в управління бідну парафію, що викликає у нього глибоке розчарування, проте зберіглася лише частина цього фільму. Щоб привернути увагу віруючих та збільшити прибуток, священник вдався до хитрощів. Він придбав на базарі ікону, закопав її в землю, а потім поширив чутки про віщий сон тітки Домни, де їй нібито з'явилася ця ікона. Після урочистого знайдення ікони при наявності вірян їй нарекли чудодійну силу. Ця витівка призвела до значного зростання паломників із сусідніх парафій, що суттєво покращило фінансове становище церкви. Варто зазначити, що через небажання багатьох акторів грати роль отця Панкрата, її зіграв один із керівників московського кінокомітету, який не був актором, а за фахом – інженер [43, с.51-52].

Ще на початку 1919 року більшовики розгорнули антицерковну кампанію, що супроводжувалась «розкриттям святих мощів» [13]. З метою посилення її впливу вперше було використано кіно як цілеспрямований інструмент пропаганди. Варто зазначити, що 12 квітня 1919 року на засіданні Раднаркома РСФСР, отримавши від П. Красілова інформацію про кінострічку, що висвітлює розкриття мощів в Троїцько-Сергієвській лаврі, В. Ленін негайно дав доручення секретареві подбати про те, щоб цей фільм якомога швидше демонструвався у всій Москві [48, с.582].

Особливу увагу радянські ідеологи приділяли використанню кінематографа як знаряддя пропаганди проти релігії. Так, Л. Троцький у статті з красномовною назвою «Церква, горілка і кінематограф», яка була опублікована у газеті «Правда» 1923 року, підкреслював, що завдяки своїм можливостям кіно може стати не лише конкурентом шинкам, але й серйозним суперником для церкви.

Особливо вдалою стала антирелігійна комедія «Чудотворець» 1922 року російського режисера О. Пантелєєва, спрямована на викриття лицемірства вищого духовенства [52]. Цей фільм здобув популярність завдяки захоплюючому сюжету, що базувались на анекдоті з часів правління Миколи I. Молодий кріпак Веремій Мизгирь вирішує вкрати камінь-самоцвіт з ікони Божої Матері, щоб допомогти батькам та нареченій. Це помічають і герой вирішує сказати, що нібито сама Божа Мати віддала йому цей камінь і по місту почала ширитись інформація про «диво». Церква вирішила, що їй буде корисніше визнати «диво» і не втратити вірян, ніж здати злочинця.

У 1930-х роках антирелігійна кампанія в Радянському Союзі набула ще жорсткішого характеру, що проявилось і в кіно. Одним із прикладів цього стала стрічка «Свято святого Йоргена» 1930 року режисера Я. Протазанова, де герої обманюють віруючих, прикинувшись святим Йорґеном [39]. Тема черниць в антирелігійному контексті знайшла відображення у фільмах із середини 1930-х років, особливо цікавий фільм «Засуджені» режисера Є. Черв'якова 1936 року [22]. У цьому фільмі черниці разом із іншими засудженими відбувають покарання на будівництві «Біломорканалу». Однак, на відміну від кримінальних елементів, які стають на шлях виправлення завдяки праці, черниці не піддаються цьому впливу. Аналізуючи ці кінострічки, можна зробити висновок, що вони, незалежно від того, агітка це чи художній фільм, об'єднані спільним задумом, а саме прославлення нового радянського ладу та викриття старих забобонів [43, с.53-54, 56].

3.3. Радянізація релігійних свят

Наслідки бездумного заперечення відчули на собі й релігійні свята, які відігравали важливу роль в культурі. Намагання замінити ці свята альтернативними призвели до фактичної відміни церковного календаря. Замість традиційних релігійних свят, таких як Спас або день пророка Іллі, пропонувалося святкувати нові «радянські» свята, а саме день Червоного Яблучка та день Лампочки Ілліча. Проте такі нововведення зустріли рішучий опір з боку

населення. Занадто активну молодь довелося стримувати адміністративними методами. Окружками отримали наказ розпустити комсомольські осередки та залучити до антирелігійної агітації більше дорослих безпартійних робітників та селян [48, с.587].

Фактично, невдовзі після приходу до влади більшовики розпочали рішучу кампанію із заміни релігійних свят та обрядів. Їхньою метою було впровадження нових, пролетарських святкувань, таких як «червоні христини» та «червоні Паски», які мали б витіснити з життя людей релігійні традиції та нести в собі зрозумілий та близький народу ідеологічний зміст. Проте, ініціатива з «червоними Пасками» не прижилася надовго і проіснувала лише протягом 1920-1930-х років.

У рамках боротьби з релігією радянська влада в 1920-1930-х роках вдалася до організації антирелігійних святкувань, які мали б витіснити з життя людей традиційні релігійні свята. До таких святкувань належали «комсомольське Різдво», «комсомольський Великдень» та радянський Новий рік. З 1922 року розпочалася цілеспрямована кампанія з витіснення Різдва на теренах усього СРСР. Владою проводились активні антиріздвяні заходи. З метою відвернення молоді від традиційного святкування, їх схиляли до того, що якраз у ці дні спостерігається значне зростання злочинності та випадків вживання алкоголю [45, с.43-44].

Як зазначали у той час, що особливої уваги потребують діти та юнаки, адже вони «майбутні бійці Жовтня та творці соціалістичного ладу». Так, у статті «Школа і ... Різдво» констатувалося, що ворожими елементами треба вважати також і «невинні» традиції, серед яких Різдво, Водохреща, та прив'язані до них колядування, щедрування, посівання, святвечір та решту обрядів. З метою якнайшвидшого витіснення з пам'яті людей текстів колядок та щедрівок, у даному номері пропонується переробити їхній текст. Для того, щоб полегшити вивчення та виконання таких червоних колядок, їхні автори зберегли мелодію та розмір попередньої версії, але видозмінили текст, щоб він був пов'язаний з режимом [23, с.99].

В основі антиріздвяної пропаганди лежала агітація, спрямована на широкі маси людей, які вже почали ставити під сумнів традиційні цінності та звичаї. Водночас газети засуджували «поміркованих», котрі сприймали релігійні свята лише як гарні звичаї, які не заважають зводити комунізм. У 1923 році комсомольці в Радянському Союзі організували масштабні антирелігійні демонстрації, які отримали назву «комсомольське Різдво». Вони супроводжувалися факельними ходами, оркестровою музикою та революційними піснями.

Окрім заборони самого Різдва, радянська влада також вела активну боротьбу з головним символом цього свята – ялинкою, яку називали «антирадянською» та релігійним мотлохом. Проте, попри сильну пропагандистську кампанію, населення не припиняло ставити ялинки у своїх домівках, ховаючи їх за щільно затягнутими фіранками. У 1922 році з'явилися перші «червоні ялинки», коли комсомольці ходили по домівках з червоною зіркою, щоб підкреслити атеїстичну природу свята та продемонструвати «скинення богів» [45, с.44].

У 1929 році в Радянському Союзі було скасовано вихідні, що збігалися з релігійними святами та запровадили «безперервний робочий тиждень». Це супроводжувалося заборонаю на колядування, щедрування та інші релігійні обряди як для дівчат, так і для хлопців. Збереглися дані про те, що в Страсну п'ятницю замість релігійних обрядів організовувались «лекції атеїзму», які читали біологи та громадські діячі. Дітей же примушували залишатися в школі до пізньої ночі, а на Великдень змушували відвідувати уроки. Напередодні кожного релігійного свята керівництво підприємств не лише нагадувало працівникам про необхідність вийти на роботу, але й погрожувало їм звільненням або штрафами у разі неявки [36, с.75].

Традиції святкування Великодня також зазнали змін. Під час хресного ходу, який відбувався після опівночі, за людьми з церков пильно стежили працівники шкіл та районних організацій. Їхньою основною метою було виявити порушників режиму, зосереджуючись на учнях та інтелігенції. Після свята в

школах перевіряли чи не мають учні на руках сліди від фарби. У 1930 році Великодня неділя втратила статус вихідного дня. Щоб люди не мали часу на святкування, їм запропонували відпочити у четвер. Більшовицька влада розпочала кампанію із запровадження нових радянських свят, покликаних витіснити релігійні традиції та утвердити нову ідеологію.

Ідеологічне підґрунтя боротьби з релігійними святами базувалося на думці В. Леніна, що до церкви люди ідуть через нестачу розваг. Він вважав, що заміна релігійних обрядів театральними виставами зробить ідеї більшовиків більш доступними та прийнятними для людей. Спочатку радянська влада вдавалася виключно до пропагандистських методів, висміюючи «чуже» для трудящих свято «капіталу та чорносотенного рабства», але ці методи виявились малоефективними. Окрім скорочення вихідних днів, пов'язаних з релігійними святами, радянська влада використовувала й інші методи для витіснення цих свят з життя людей. Одним із них було впровадження радянських свят на ті ж дні, коли віряни готувалися до церковних. Це обмежувало можливості для ретельної підготовки до релігійних свят та пропагувало ідею їх повної заміни радянськими аналогами [45, с.44-45].

Радянська влада активно намагалась дискредитувати Курбан-байрам, важливе свято для мусульман, використовуючи для цього друковані видання. В одній із газетних заміток, автор І. Терегулов, описував це свято як «міфічне жертвопринесення», «криваву жертву» та «свято варварства». Мусульманських релігійних діячів звинувачували в тому, що вони, керуючись корисливими матеріальними інтересами, безсоромно вводять бідноту в оману. Замість жертвопринесення тварин, автор статті пропонував муллам та буржуазії вирізати один одного, що, на його думку, принесло б людству значно більше користі. Цей саркастичний стиль відповідав загальному тону публікації. Впродовж Урази та Курбан-байраму преса регулярно публікувала статті, спрямовані на викриття різних мусульманських свят. Наприклад, напередодні Курбан-байраму в газеті «Красная Татария» була опублікована стаття, що висміювала паломництво мусульман до Мекки, називаючи його нікчемним та хибним. Радянська влада

активно критикувала Уразу – мусульманський піст, називаючи його шкідливим для фізичного та морального здоров'я людини. На казанських підприємствах виявляли робітників-татар, які «завдавали собі шкоди» постом, тому їхню поведінку публічно засуджували [32, с.441-442].

Таким чином, із метою формування атеїстичного світогляду у підростаючого покоління, радянська влада в 1920-1930-х роках активно використовувала антирелігійну пропаганду в культурі. Так, в освітній сфері від вчителів та викладачів, окрім виконання основного викладання інформації, вимагалася також участь в атеїстичному вихованні молоді.

Потужним інструментом антирелігійної пропаганди стали друковані видання. У статтях автори систематично викривали «шкідливі» аспекти релігії, висміювали релігійні обряди та ритуали, відігравали значну роль у формуванні громадської думки, схилиючи її до атеїзму.

Візуальним інструментом антирелігійної пропаганди стали плакати та карикатури так кінострічки, які використовували силу образу для поширення своїх ідей.

З метою викорінення релігійних традицій та утвердження комуністичної ідеології, радянська влада в 1920-1930-х роках активно впроваджувала радянізацію релігійних свят. З початку 1920-х років розгорнулися кампанії з дискредитації та витіснення Різдва, різдвяної ялинки, Великодня та інших свят. Не минули натиску радянської влади й мусульманські свята.

РОЗДІЛ 4. РЕПРЕСІЇ ТА БОРОТЬБА ІЗ ЦЕРКВОЮ

4.1. Розгортання репресій проти духовенства та вилучення цінностей

Система каральних органів СРСР стала основою, на якій будувалась радянська держава протягом 1920-х та 1930-х років. Завдяки безмежній владі, всеохопному моніторингу за всіма аспектами життя та здатністю до тотального спостереження, каральні органи змогли забезпечити утримання влади на початку 1920-х років. У наступному десятилітті вони також відіграли важливу роль у формуванні та утриманні влади номенклатурної еліти [24, с.229-230].

Аналіз директив та постанов партійно-урядових органів раннього радянського періоду, а також їх практичне впровадження, чітко демонструє класовий характер антирелігійної політики того часу. Держава ставила перед собою дві мети, а саме ліквідація церкви, представивши її віруючим як експлуататорську, контрреволюційну та антинародну інституцію. Одночасно з цим влада прагнула нав'язати атеїстичний світогляд якомога ширшим верствам населення. Підхід більшовиків до побудови безрелігійного суспільства відзначився надмірною спрощеністю. Не розуміючи глибини та стійкості релігійних традицій, вони вірили, що революційного запалу та рішучості активної меншості на території колишньої імперії буде достатньо, щоб за допомогою декретів та постанов швидко досягти бажаного результату [6].

Комуністам рекомендували уникати жодних дій, які могли б порушити декрети про свободу віросповідань або ж права священників. Їм пояснювали, що наруга над релігійними обрядами та насильницькі дії тільки посилять ворожість до комуністичної ідеології. Підкреслювалося, що масова пропаганда не повинна перетворюватись на масове насилля. Комуністична стратегія боротьби з релігією полягала в тому, щоб відвернути масу від церкви та наблизити її до комунізму. Це передбачало витіснення священника з села, позбавлення його права проведення зборів, а також впровадження постанов про передачу церковних та монастирських будівель під установи соціального забезпечення. У питаннях володіння храмами та іншим майном рекомендувалося, по можливості, зберігати

його за попередніми власниками. Крім того, рекомендувалося використовувати суперечності між різними релігійними течіями, а саме заохочувати та розпалювати їхню ворожнечу [51, с.45-46].

Як вже було зазначено, завдання з боротьби з релігією в радянській Росії розподілялося між кількома органами. VI відділ ДПУ відповідав за карні справи та акти тероризму проти церкви, а координацію всіх напрямків антирелігійної політики восени 1922 року було покладено на Антирелігійну комісію Політбюро ЦК ВКП(б). Дана комісія, очолювана Омеляном Ярославським, протягом 8 років координувала та керувала всіма заходами з боротьби з релігією. Більшість істориків сходяться на думці, що протягом 1920-1930-х років боротьба з релігією в СРСР велася за трьома основними напрямками: розхитування релігійних громад шляхом розколу духовенства та вірян, систематична ліквідація матеріальної бази церкви, широкомасштабні переслідування та репресії віруючих [55, с.104].

Також цікавим є те, що протягом першого десятиліття правління більшовики відзначилися поміркованим ставленням до ісламу. Це пояснювалося прагненням на початку 1920-х років представити більшовизм як форму антиколоніального націоналізму, здатну зацікавити мусульманські народи колишньої Російської імперії. Здобувши контроль над Центральною Азією, Ленін вжив низку заходів, спрямованих на замирення мусульманського населення та забезпечення його підтримки більшовицької влади. Зокрема, він скасував деякі обмежувальні заходи, запроваджені царським режимом. Протягом 1918-1922 років мусульманським громадам були повернуті вакуфні землі, які раніше були конфісковані.

У грудні 1922 року було засновано Головне управління вакуфів, до складу якого входили мусульмани, з метою контролю благодійних пожертвувань. З 1920 року, згідно зі Статутом про об'єднаний народний суд, паралельно з радянськими судами могли існувати й шариатські суди, що ґрунтувались на нормах ісламського права. Наприкінці 1922 року влада дала дозвіл на створення

регіональних мусульманських адміністрацій у великих містах Центральної Азії. Ці бюро мали певну автономію до 1927 року [64, с.161-162].

Офіційно, згідно з «Декретом про відокремлення церкви від держави», державні органи не мали втручатись у внутрішні справи церкви. Проте, як свідчать знайдені архівні матеріали та дослідження істориків, органи держбезпеки активно брали участь у розколі церкви. Для боротьби з релігією чекістські органи використовували чітку координацію з партійним керівництвом в республіках. Їхні спільні дії та стратегія ґрунтувались на взаємо узгоджених інструкціях. Циркулярний лист про методи агітації та пропаганди став своєрідним маніфестом антирелігійних настроїв, де були викладені основні принципи їхньої діяльності: «Зіштовхуючи між собою різні напрями, течії, секти, церкви, вірування, радянська влада прагне того, щоб у взаємній боротьбі вороги дискредитували й топили один одного» [2, с.339-340].

У боротьбі з релігією державні інституції використовували широкий спектр методів, включаючи репресії проти ієрархів церкви, аж до їх фізичного знищення; розкол керівних структур церкви та створення нових, підконтрольній владі; створення мережі агентів та провокаторів в церковному середовищі; залучення священників до співпраці з каральними органами; офіційну ліквідацію вищих церковних органів [55, с.104].

Тож, для досягнення своїх цілей у боротьбі з релігією, радянська влада використовувала комплексний підхід, що включав ідеологічну роботу для поширення атеїстичних ідей та формування у населення матеріалістичного світогляду. Пропагувати марксистсько-ленінський світогляд та утверджувати діалектично-матеріалістичний світогляд. Ну і звісно ж одночасно ідеологічним наступом було застосовування адміністративних та судових репресій проти так званої «церковної контрреволюції». На комуністичну партію покладалася головна відповідальність за виконання накреслених планів. Вона мала «вести боротьбу за знищення будь-якої релігії та будь-якої церкви» шляхом антирелігійної пропаганди, а також вживати «заходи пролетарської держави» для досягнення своєї мети [49, с.130].

Конфіскації церковного майна не обійшлися без активної участі працівників новоутворених локальних органів держбезпеки. Залучення чекістів до цієї акції було свідомим кроком лідерів більшовицької партії. Переслідуючи два завдання одночасно, більшовицьке керівництво прагнуло не лише завдати удару по економічній могутності церкви, але й ліквідувати якомога більшу кількість осередків релігії. Важливо зазначити, що після прийняття декрету про відокремлення церкви від держави, вищі ієрархи РПЦ неодноразово виступали з відкритою критикою антихристиянської політики більшовиків. Патріарх Тихон у зверненні від 19 січня 1918 року «Посланні до архіпастирів і всіх вірних чад Російської церкви» та в інших посланнях закликав до припинення гонінь на церкву та насильство над віруючими. Реагуючи на плани делегації Російської православної церкви відвідати Константинополь, голова ВЧК Ф. Дзержинський у лютому 1919 року написав записку до Ради Народних Комісарів РСФРР, де звинуватив церковних ієрархів у контрреволюційній діяльності. Крім того, чекісти прагнули встановити контроль над обігом церковних коштовностей. В умовах становлення влади золото та коштовне каміння мало роль основного виду фінансових розрахунків [5, с.250-251].

Боротьба з культом святих мощів у СРСР розпочалась з двох постанов Наркомюста: перша від 14 серпня 1919 року про організоване вилучення мощів, а друга від 25 серпня 1920 року про їх ліквідацію по всій країні. У 1918-1920 роках більшовики розкрили близько 60 гробниць з мощами святих, серед яких Серафим Саровський та Сергій Радонезький. Влада розцінювала ці дії як викриття обману, а от православним духовенством та віруючими ця кампанія сприймалась як блюзнірство над їхніми релігійними почуттями. Щоб запобігти масовим протестам, ЦК РКП(б) рекомендував місцевим органам влади розпочати кампанію з розкриття гробниць. Для цього створювались спеціальні комісії, до складу яких входили партійні працівники, наукові фахівці та представники духовенства.

Для кращого розуміння ставлення радянських керівників до святих мощів, можна згадати висновок заступника наркома юстиції РРФСР П. Красілова про

розкриття мощів преподобного Варнави Ветлужського: «Срібна гробниця на загальній підставі підлягає вилученню... Розкриття має обов'язково передбачати подальше вилучення так званих «мощів». При розкритті мають бути присутні в храмі тільки члени комісії, духовенство» [48, с.582-583].

Не сприймаючи прагнення більшовиків до знищення церкви, її керівництво вирішило діяти. У січні 1918 року патріарх Тихон наклав анафему на більшовиків. Він закликав усіх віруючих об'єднатися в духовному опорі більшовицькому режиму, використовуючи всі доступні засоби. Важливо підкреслити, що Тихон не закликав до силового повалення радянської влади. Окрім антицерковної пропаганди та гонінь, більшовицька влада вдалася до підступних методів розколу церкви зсередини. Використовуючи як привід голод у Поволжі, в лютому 1922 року влада висунула вимогу церкві здати всі цінності. Як зазначалось, уряд планував використати виручені від їх продажу кошти на допомогу голодуючим [50, с.116].

Однак, як стверджують деякі дослідники, справжні цілі кампанії з вилучення церковних цінностей були зовсім іншими. Йшлося про можливість арештувати священників, які висловлювати цьому протест, дискредитувати церкву в очах людей, звинувативши її в байдужості до долі голодуючих, а також суттєво покращити фінансовий стан держави за рахунок награбованого. Важливо зазначити, що репресивна політика більшовиків була спрямована не лише проти вже згадуваної РПЦ, але й проти інших конфесій та релігій [10, с.52].

Патріарх Тихон погодився на продаж церковних цінностей, що не мали культового значення, але за умови, що церкві буде дозволено займатись благодійністю, яка до того часу не була дозволена радянською владою. Проте він категорично відмовився здавати предмети культового релігійного значення, а також користуватися церковними цінностями для держаної допомоги голодуючим, оскільки церква не могла контролювати її.

Не досягнувши згоди з патріархом Тихоном щодо передачі церковних цінностей, радянська влада вдалася до силових методів. Було видано наказ про примусове вилучення цінностей, що призвело до запеклих зіткнень між

духовенством, вірянами та представниками влади. Яскравим прикладом стало повстання у Шуї Костромської області, в результаті якого вісьмох священників та трьох мирян засудили до смерті. У Петрограді опір очолив митрополит Веніамін. Він, разом з чотирма іншими священниками, був засуджений і страчений. Патріарха Тихона було взято під домашній арешт [50, с.116].

Хоча під час громадянської війни більшість російського духовенства підтримувало білих, радянська влада зуміла зламати їхній опір на початку 1920-х років. Зрозумівши, що радянська влада утвердилась остаточно, частина духовництва вирішила вигідно для себе помиритись із нею. У 1922 році ця група утворила «Живу церкву», яка оголосила капіталізм «смертним гріхом». Проте, навіть більшість духовництва, яке не поділяло погляди цієї «церкви», змушене було публічно висловлювати лояльність радянському режиму [59, с.29].

20 березня 1922 року у доповідній записці ГПУ, направленій до Політбюро ЦК РКП(б), під назвою «Про діяльність духовенства у зв'язку з вилученням цінностей з церков», заступник голови ГПУ І. Уншліхт та начальник секретного відділу Т. Самсонов виклали детальний план боротьби з «патріархом Тихоном та його оточенням з числа вищих ієрархів та членів Синоду, які ведуть відверту контрреволюційну діяльність проти вилучення цінностей». Окрім того, представники ГПУ активно співпрацювали з так званими «трійками», які контролювали процес вилучення цінностей. Станом на 14 січня 1922 року до складу центральної «трійки» входили Л. Троцький, заступник наркома внутрішніх справ О. Белобородов та заступник голови ВЧК І. Уншліхт. Ця центральна «трійка» видала розпорядження про створення в регіонах губернських «трійок», відповідальних за вилучення цінностей з церков [5, с.253-254].

Цікавою є і тема взаємодії єврейства і радянської влади. Протягом перших років існування радянської держави єврейські громади, хоча й переживали певні труднощі, все ж таки могли функціонувати. Децентралізований характер юдаїзму, який не мав єдиного керівного центру, ускладнював радянській владі контроль над впровадженням політики розколу. Однією із причин відносної

толерантності радянської влади до єврейських громад до середини 1920-х років можна вважати значну кількість вихідців з єврейської спільноти в органах державного та партійного управління. Ці люди, навіть будучи прихильниками більшовицької ідеології, не могли повністю відірватися від своїх етнічних коренів. Однак, із приходом до влади Й. Сталіна та його оточення, які сповідували антисемітські погляди, ситуація почала кардинально змінюватись.

У рамках першочергових заходів із придушення єврейської спільноти радянська влада зосередила свою увагу на синагогах в районних та окружних центрах, де служили рабини. Жорсткий наступ на єврейську громаду змусив духовенство шукати нові шляхи виживання. Одним із основних способів втекти із економічної скрути та політичного тиску у 1920-х роках стала еміграція, проте у наступному десятилітті радянська влада «залізною завісою» закрила цю можливість [42, с.206-207, 215].

Із другої половини 1920-х років став очевидним жорсткий курс радянської влади щодо всіх православних конфесій. Замість попередньої політики загравання з релігією, тепер активно домінували методи адміністративного та силового тиску. Це призвело до значного погіршення життя духівництва та вірян. З метою закриття церков та зняття дзвонів, влада застосовувала сумнівні методи, чинячи тиск на населення та фальсифікуючи підписи. Вони залучали до підписів людей, які перебували у скрутному становищі та мали спокусу до безкоштовної випивки.

Організовані групи п'яних людей, керовані комуністами та комсомольцями, вчиняли наруги під час богослужінь, зокрема вечірніх чи всеношних перед Великоднем. Вони влаштовували галасливі оргії біля церковних дверей, кричали до хрипоти, танцювали непристойні танці та вигукували образливі слова, спрямовані проти Бога, церкви та її служителів. Нестерпні податки, жорсткі штрафи за їх невивплату, конфіскація майна, ізоляція священників від громади, зняття хрестів, спалення церковних книг, осквернення могил на церковних подвір'ях та у склепіннях – це були ті речі, якими займалась радянська влада у намаганнях знищити релігію з думок людей [17, с.39].

Незважаючи на те, що Центральна Комісія у справах культів при ЦВК Кримської АРСР дала дозвіл на викладання основ віри, це правило стосувалося лише хлопців від 14 років та лише в мечетях. Як зазначалося в інформаційному звіті за квітень-травень 1925 року, що «мулли мають значний авторитет і впливають на життя місцевого населення. Збори на їх утримання серед людей є практично обов'язковими». Зважаючи на вплив традицій, кримські татари-комуністи не заперечували загалом принципи ісламу. Їхня критика стосувалась конкретних муллів, їхніх людських недоліків та помилок [27, с.106].

1927 рік ознаменувався початком жорсткої кампанії радянської влади проти носіння ісламської чадри. Жінок-мусульманок, а особливо дружин партійних чиновників, примушували знімати чадри та публічно спалювати їх [64, с.163]. Центральний Татарський клуб у Сімферополі був центром антирелігійної пропаганди. У 1927 році його очолив Гафаров. 25 грудня 1927 року на загальних зборах клубу було прийнято резолюцію, що визначала пріоритетні напрямки його роботи, а саме залучення ремісників, жінок та безпартійних освітян татар. 31 жовтня 1928 року Президія ЦВК Кримської АРСР постановила негайно закрити 12 мечетей у Бахчисараї. Загалом більшість мечетей чекала доля знищення, а будівельні матеріали використати у інших забудовах [27, с.110].

Жорсткі заходи, вжиті радянською владою, суттєво обмежили вплив православної церкви, але не призвели до її повного знищення. Протягом перших років існування Радянського Союзу, аж до кінця 1920-х років, православна церква залишалася одним із найпотужніших інституцій. Також спостерігалось розмежування між старшим поколінням віруючих та духовенства, які дотримувались традиційних звичаїв і дратували більшовиків та молодим поколінням, яке було більш гнучким в ідеологічному плані й намагалось знайти компроміс між релігією та марксизмом [60, с.26].

Для боротьби з православною церквою у другій половині 1920-х років більшовики активно використовували метод створення та підтримки розкольницьких рухів. У 1927-1928 роках було засновано угруповання «Істинно-православну церкву», яке об'єднало усіх, хто не визнавав політики митрополита

Сергія Старгородського щодо співпраці з радянською владою. З самого початку існування ІПЦ вона становила загрозу для радянської влади, тому її ліквідація стала пріоритетним завданням. Вона була звинувачена у створенні в 1928 році антирадянської організації, метою якої було повалення радянського ладу за допомогою збройного повстання. Осередком антирадянської діяльності, нібито, було місто Ленінград. ІПЦ використовувала «монастирки» як структурні осередки, де збирались групи віруючих по 10-20 осіб. Після богослужінь керівники цих груп проводили з вірянами бесіди, під час яких закликали до бойкоту будь-яких заходів, організованих радянською владою, а також до відмови від будь-якої співпраці у створенні радянського суспільства та патріаршої православної церкви [47, с.489].

Боротьба з релігією та її служителями була одним із пріоритетів раннього більшовизму. Інтенсивність та методи реалізації цієї антирелігійної програми протягом 1920-1930-х років значно відрізнялися, включаючи як фізичне знищення служителів культу, так і різні форми примусу до співпраці. Точні дані про кількість служителів церкви, які загинули після Жовтневого перевороту невідома. Проте, за підрахунками Православної церкви, з жовтня 1917 року до початку 1940-х років було страчено не менше 134 тисяч релігійних діячів. Найбільш жорстоким періодом став проміжок від 1928 по 1940 рік, коли загинули близько 80 тисяч [12].

Істинно-православна церква відкидала будь-які стосунки з державою. Це призвело до серйозних проблем для її вірян, яким відмовляли у видачі паспортів, реєстрації новонароджених у державних органах. Також поширеною була практика заборони дітям відвідувати школи, щоб уберегти їх від атеїстичної пропаганди, яка, на думку ІПЦ, панувала в державній системі освіти. З метою уникнення переслідувань з боку радянської влади, деякі віряни ІПЦ висловлювалися за те, щоб пускати дітей до школи, за умови їхньої пасивної позиції під час навчання. Вдома ж діти мали б отримувати релігійне виховання. Під приводом контрреволюційної діяльності ІПЦ, органи ДПУ розпочали

масштабну операцію з її ліквідації. Протягом 1929-1931 років радянська влада закрила більшість парафій ІПЦ [47, с.489-490].

У 1929 році керівний орган з агітації та пропаганди в Середній Азії оприлюднив звернення. Цей документ був адресований агітаторам комуністичної партії, окружним комітетам Узбекистану та окружним радам спілки «Атеїст». У ньому йшлося про необхідність планомірної та систематичної роботи з релігією. Наголошувалось на важливості публікації доступної антирелігійної літератури мовами народів регіону: узбецькою, туркменською, киргизькою та таджицькою. Пропонувалось залучити окремих людей до перекладу з російської мови на місцеві мови актуальних та корисних книг і посібників з питань атеїзму [61, с.933].

Отже, тих, хто відкрито слідував релігійним переконанням та дотримувався релігійних принципів, влада не щадила. Священників та інших релігійних діячів заарештовували, кидали у тюрми, а в багатьох випадках розстрілювали або відправляли на заслання.

До середини 1920-х років більшовики не вживали жорстких заходів щодо ісламу, прагнучи дотримуватися поміркованої політики. Проте з другої половини 1920-х років ставлення до ісламу різко змінилося і він зазнав репресій. Аналогічна доля спіткала і юдаїзм, до якого спочатку ставилися терпимо, але згодом почали переслідувати.

Масштабні репресії проти релігійних діячів та вилучення релігійних цінностей мали далекосяжні наслідки для суспільства. Ці дії призвели до втрати значної частини культурної спадщини та розриву з історичним минулим. Більшовики прагнули, щоб ці репресії стали фундаментом для формування нової ідентичності, заснованої на комуністичній ідеології та атеїзмі.

4.2. Знищення храмів та арешти духовенства

Закриття храмів спонукало служителів церкви до винахідливих рішень для обслуговування вірян. Як свідчить антирелігійний журнал «Перевізник», вже в 1930-1931 роках набула поширення практика «пересувних» богослужінь.

Спілкуючись із куркулями, священники їхали на їхніх конях і підводах, перевозючи з собою все необхідне для богослужінь. У кожному селі вони мали зв'язки з кількома заможними сім'ями, де й могли проводити релігійні обряди. Різне ставлення до атеїстичної політики з боку різних верств населення суперечить радянській пропаганді про одностайну підтримку більшовицької політики всіма людьми [55, с.111].

У таємній доповідній записці «Про реагування робітників республіки на закриття церков та зняття дзвонів» ставлення робітників до цих заходів описується неоднозначно. Згадується, що «основні кадрові робітники... жваво підтримали пропозиції... про закриття церков і зняття дзвонів». Особливо підкреслюється активність робітничої молоді, яка «в деяких місцях виступила як головна сила в поході безбожників». Радянська преса рясніла колективними зверненнями робітників до влади з проханнями зняти дзвони та закрити храми. Ці публікації мали на меті підкреслити пролетарську сутність антирелігійної політики. Однак, враховуючи те, що підписання таких документів відбувалося під «добровільно-примусовим» тиском з боку партійних членів, зважати і брати їх до уваги та вивчати рівень атеїзації населення по них не можна. Однак влада навмисно фальсифікувала цю інформацію, щоб використовувати такі листи як головний аргумент на підтримку міфу про атеїстичні переконання робітників. Цей обман сприяв знищенню церкви як суперника в ідеологічному світогляді [31, с.38].

Знищення церковних споруд не лише обернулося втратою безцінних пам'яток архітектури та мистецтва, але й мало жахливі наслідки для духовної сфери суспільства. Недопустимість передачі релігійних традицій з покоління в покоління та руйнування духовного життя людей завдавало непоправної шкоди населенню. З метою позбавлення церкви її сакрального статусу радянська влада до жорстоких методів, а саме знімання хрестів, дзвонів, а потім перетворення храмів на комору, стайню, клуб, спортзал чи школу. З верхівок церков також знімалися громовідводи. Це все позбавляло дерев'яні церкви захисту від блискавки, внаслідок чого вони часто загорались від її удару [55, с.107].

Досить відомим прикладом знищення церкви є храм Христа Спасителя в Москві. Його знесли, щоб звільнити місце для грандіозного Палацу Рад. 2 червня 1931 року під час наради голови Раднаркому СРСР Молотова було ухвалене рішення про його знесення. 13 червня це рішення було затверджено ЦВК, а вже 18 серпня розпочалось руйнування собору. Не встигнувши розібрати храм у запланований час, радянська влада вдалася до вибухівки. 5 грудня опівдні пролунав перший вибух, але храм Христа Спасителя встояв, впав лише один з пілонів, що підтримував купол. Тому, щоб остаточно зрівняти собор із землею, знадобилось ще одне закладання вибухівки [46, с.690].

Тож, до цього часу атеїзм, пронизаний войовничим духом, став основоположним принципом радянської політики. Церкви перетворювали на спортивні зали та склади. 15 травня 1932 року, підписаний Сталіним указ уряду започаткував «безбожну п'ятирічку». Мета була чітко визначена – це вирвати із свідомості радянських людей віру в Бога і повністю знищити церкву. Боротьба з духовенством, викорінення релігії та духовності стали одними із найважливіших цілей партії. У цей період широко практикувались «безбожні суботники», а саме садили дерева, займались прибиранням колгоспів та шкільних подвір'їв. Ці заходи передбачали залучення населення до суспільно-корисної праці у святкові дні, замість походу в церкву. Тих, кого було помічено біля храмів, згодом звільняли з роботи і виключали з інститутів [33, с.308].

10 липня 1934 року в СРСР відбулася реорганізація каральних органів. Замість ліквідованого ОДПУ створено Народний комісаріат внутрішніх справ СРСР. 5 листопада того ж року ЦВК та РНК СРСР схвалили постанову, яка створила «Особливу нараду» при НКВС. Цей позасудовий орган мав право без суду та слідства застосовувати жорсткі покарання – від заслань у табори до виселень [24, с.241-242].

Аналіз архівних документів радянських спецслужб за 1935-1936 роки, зокрема матеріалів оперативно-агентурної розробки в «церковному середовищі», свідчить про чіткий намір НКВС продовжувати рішучі дії проти реакціонерів. Доказом цього є й оперативний наказ №00447 від 30 липня 1937 року, виданий

народним комісаром внутрішніх справ СРСР М. Єжовим [34]. Цей наказ, що мав назву «Про операцію з репресування колишніх куркулів, кримінальників та інших антирадянських елементів», мав стати остаточним етапом у справі знищення ворожих елементів. Згідно з наказом, головними мішенями репресивної кампанії мали стати колишні куркулі та кримінальні елементи. Проте роз'яснювальні циркуляри, що уточнювали контингенти репресованих, розширили поле дій кампанії, включивши до нього зокрема активістів сект та релігійних діячів [7, с.135-136].

Співробітникам органів держбезпеки було надано чіткі вказівки щодо боротьби з релігією у вигляді циркулярного листа секретно-політичного відділу ГУДБ НКВС СРСР від 10 січня 1936 року під назвою «Про агентурно-оперативну роботу щодо церковно-сектанських керівників, які повертаються з таборів та заслання» і слугував своєрідним орієнтиром у цій сфері. НКВС рекомендував обласним управлінням оновити агентурну мережу, активізувати роботу з пошуку керівних центрів «контрреволюційного підпілля» та вжити заходів щодо репресування всіх без винятку учасників цих структур. Зібрана інформація була використана чекістами під час проведення «великої чистки» 1937-1938 років [8, с.9].

Саме на лютнево-березневому пленумі ЦК ВКП(б) 1937 року, де Й. Сталін виголосив свою промову з вимогою «покінчити з діяльністю саботажників, шпигунів і диверсантів», розпочалась так звана «масова чистка». До списку ворогів народу потрапили й представники духовенства. Саме постанова Політбюро ЦК ВКП(б) «Про антирелігійні елементи» від 2 липня 1937 року, а також телеграма Й. Сталіна, розіслана секретарям обкомів, крайкомів та ЦК республіканських компартій, стали каталізаторами для розгортання масових репресій в СРСР. Ці документи чітко вказували на потребу «нейтралізації церковного і сектанського контрреволюційного руху» [16, с.33].

Сталінська «Велика чистка» 1937-1938 років мала на меті санацію радянського суспільства, тобто позбавлення його від «шкідливих» елементів та зміцнення соціалістичного ладу, проголошеного Конституцією СРСР 1936 року.

Стало зрозуміло, чому з літа 1937 року жорстокі репресії почали спрямовуватись на «реакційне духовенство», оскільки священник і віруючий постійно вважалися політичною опозицією більшовицькому режиму [8, с.9]. Тобто це стало актом помсти та покаранням віруючим за їхню незгоду з антирелігійною та антицерковною політикою влади. Це був спосіб залякати та примусити до лояльності решту населення. Тобто створювалися умови, за якими було неможливим нормальне життя для представників духовенства та їхніх близьких [41, с.219].

На початку 1930-х років, релігійність населення СРСР значно відрзнялась в залежності від місця проживання. У селах біля 85% людей сповідували релігію, серед яких більше половини становили жінки та третину молоді люди віком від 21 до 30 років. Половина віруючих була неписьменною або з початковою освітою, а при вищому рівні освіти рівень релігійності був меншим. Щодо робітників, то наприкінці 1930-х лише 13-27% людей віком від 18 до 40 років та майже половина старше 60 років зберігали стійкі релігійні переконання. Причина збереження релігійних вірувань серед робітників полягає у тому, що більшість з них були робітниками з першого чи другого покоління, які до тих пір зберігали нематеріальний зв'язок із селом і віруваннями [6].

Вже до кінця 1938 року інтенсивність репресій почала спадати. Сталінське керівництво вважало, що масові страти та депортації досягли бажаного ефекту. За короткий час їм вдалося позбутися значної частини населення, яку вони вважали загрозою для будівництва комунізму в СРСР. Внаслідок жорстких репресій, групових судових процесів та покарань, застосованих правлячим режимом до віруючих, діяльність Російської православної церкви була суттєво обмежена, а видимі прояви релігійного життя інших конфесій практично зникли [7, с.138].

З розширенням своїх кордонів та збільшенням населення у 1939 році СРСР стикнувся з численною католицькою громадою на своїх землях. Це стало серйозним викликом для більшовиків, адже ставило католицьку церкву в більш

вигідне становище відносно радянських релігійних організацій, які вже зазнали значних втрат внаслідок репресій [60, с.35-36].

Після приєднання західних областей України та Білорусі радянська антирелігійна пропаганда вступила в нову фазу. Уряд СРСР опинився перед необхідністю інтегрувати у суспільство людей з глибинними релігійними переконаннями та способом життя. Відверто ворожа політика щодо церкви могла призвести до масштабних соціальних заворушень. Тому, радянський режим використав утиски православної церкви та віруючих з боку польської влади як виправдання для розгортання антирелігійної пропаганди, яка була спрямована проти представників католицької церкви. Радянська влада зосередила свою антирелігійну пропаганду на католицькій церкві та її священниках. Вона намагалася впливати на релігійні та національні почуття населення: «Релігійне гноблення було в Польщі одним з видів катівської національної політики, яка полягала у прагненні ополячити національні меншини. Не піддаються опису звірства панів, які винищували... всенаціональне у житті українського та білоруського народів. Православну релігію пани також усіляко пригноблювали та прагнули замінити католицькою» [14, с.77].

З метою отримання контролю над місцевими православними ієрархами та парафіями радянська влада залучила до цієї справи добре контрольований Московський патріархат, що стало новою стратегією. З кінця 1939 року радянський уряд створював видимість релігійної терпимості, значно скоротивши розміри антицерковних репресій. У 1939 році партійна преса змінила курс щодо релігійної політики в західних областях. Критикувалась надмірна антирелігійна діяльність, яка там за інерцією почала виникати. Пропонувалося зупинити знищення храмів та не створювати осередки Спілки воєнних безвірників у цих регіонах [36, с.77].

Буддизм зазнав ще більших утисків, ніж православ'я та іслам. Ця релігія зазнала майже повного знищення своїх інституцій. Наприкінці 1930-х років в Бурятії було закрито всі 47 діючих храмів, а до листопада 1938 року заарештовано й страчено більшість із 1864 лам регіону. У Калмикії до 1940 року

було закрито понад сотню храмів, які існували в західній частині республіки до революції [60, с.34].

Отож, можна зробити висновок, що 1930-ті роки стали періодом жорстких репресій проти релігії по всьому СРСР. Сталінська «безбожна п'ятирічка» та «велика чистка» призвели до масових арештів, страт духовенства та знищень храмів. Ці дії мали руйнівний вплив на релігійне життя країни та призвели до втрати значної частини культурної спадщини.

Одним із найвідоміших прикладів знищення храмів став храм Христа Спасителя в Москві в 1931 році. Ця церква була зруйнована, щоб звільнити місце для нового палацу Рад. До кінця 1930-х репресії збавляють свій темп, зробивши основний масив роботи. З приєднанням нових земель у 1939 році антирелігійна політика зіткнулась з новими викликами. Тому, для того, щоб контролювати релігійне питання, на цих теренах з'являється Московський патріархат, який був підконтрольний радянській владі.

ВИСНОВКИ

У ході бакалаврського дослідження вдалось дійти до наступних висновків.

Історіографія представлена як українськими, так і зарубіжними дослідниками. Було встановлено, що більша частина праць присвячена саме православ'ю і лише невелика кількість досліджень аналізувала інші конфесії Радянського Союзу. Джерелознавча база представлена письмовими, та візуальними джерелами.

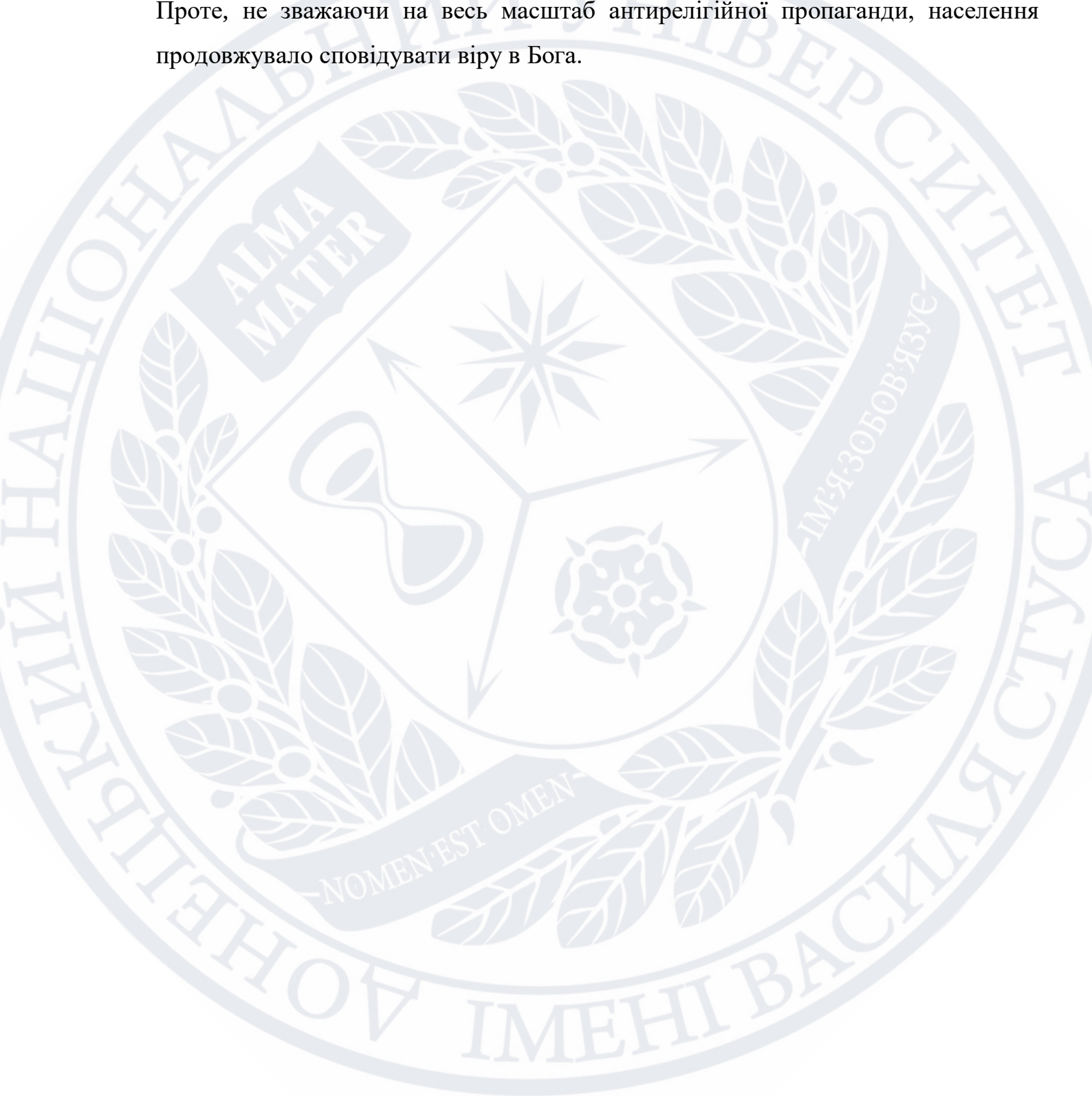
У ході бакалаврської роботи було досліджено, що саме марксистсько-ленінські погляди лягли в основу радянської моделі бачення взаємозв'язку держави та церкви. Вони мали уявлення про церкву як засіб відволікання уваги народу від боротьби, обіцяючи нагороду після смерті. Церква мала серйозний вплив у тогочасному постреволуційному суспільстві колишньої Російської імперії, вона була великим землевласником та мала великі статки і коштовності.

Радянська влада на початку намагалась використовувати церкву для власних політичних цілей та заговарала із нею, але згодом стосунки влади і церкви почали ставати щораз жорсткіші. Розпочалось вилучення церковних цінностей, дзвонів та репресії проти духовенства. Почався поступовий наступ на церкву, створювались спеціальні державні органи, які займались виключно антирелігійною пропагандою, наприклад Антирелігійна комісія. Проте на початку 1920-х років боротьба із церквою не мала особливих успіхів.

Для кращої роботи та синхронізації антирелігійних осередків у 1925 році було створено Союз безвірників, який вів активну пропагандистську діяльність, видаючи газети, журнали та проводячи гуртки. Не забували більшовики і про такі способи пропаганди як плакати та карикатури, зображуючи представників церкви у негативному світлі. Новим засобом антирелігійної роботи став кінематограф, у якому обов'язково мав бути присутнім ворожий елемент, а саме священник, який завжди був ласий до грошей та влади.

У проаналізованому періоді наприкінці 1920-х та впродовж 1930-х років відбулася різка зміна щодо підходів антирелігійної політики у більш репресивну фазу. Священників затримували, відсиляли у колонії, руйнували храми та

започатковували нові радянські свята. «Безбожна п'ятирічка» та «Велика чистка» мали покласти остаточну крапку у питаннях релігії. Багато священників було репресовано за надуманими звинуваченнями у ворожих діях та вбито. Проте, не зважаючи на весь масштаб антирелігійної пропаганди, населення продовжувало сповідувати віру в Бога.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

з

Бабенко Л. «Церковну політику розвалу повинна вести ВЧК...»: інструменти антирелігійної політики 1920-1930-х рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2012. №1 (38). С. 333-350.

Бабенко Л. Ідеологічні та структурні засади діяльності органів державної безпеки у ліквідації інституціональних основ православної церкви (1920-1930 рр.). *Науковий щорічник «Історія релігій в Україні». Інститут релігієзнавства—філія Львівського музею історії*. 2013. № 23. С. 478-489.

Бабенко Л. Особливості антирелігійної пропаганди 1920-х років та її альтернативи. *Філософські обрії*. 2010. №24. С. 222-235.

Бабенко Л. Технологія боротьби з церквою (1920-початок 1950-х рр.): «нечекістський» сегмент. *Радянські органи державної безпеки в Україні (1918-1991 рр.): історія, структура, функції: матеріали круглого столу* (19 грудня 2013 р., м. Київ). 2014. С. 248-300.

м 6. Бабенко Л. Як українців робили атеїстами: державна політика проти релігії у перші десятиліття радянської влади. *Україна Модерна*. 2017. URL:

Бажан О. «Шпигуни в сутанах»: до питання про масштаби політичних репресій перед духовенства та віруючих в УРСР у 1937-1938 рр. *Сумський історико-архівний журнал*. 2010. № X–XI. С. 135–154.

Бажан О. Репресії серед духовенства та віруючих в УРСР в часи «великого терору»: статистичний аспект. *З архівів ВУЧК – ДПУ – НКВС – КДБ*. 2007. № 2. С. 7–18.

Валдинюк О. Роль Спілки Безвірників України в антирелігійній пропаганді (20–30 рр.).

Буравський О., Власюк І. Антирелігійна політика радянської влади на Волині-Житомирщині у 1920-1930-х рр. і долі православного духовенства. *Емінак*. 2016. № 3. С. 51-55.

і

р

Вароді Н. Православ'я та суспільство в УРСР на початку радянсько-німецької війни: історіографія питання. *Сіверянський літопис*. 2021. № 5. С. 137–144.

Вилен Л., Церковь и КГБ. *Религаре*. 2008. URL:

скрытие мощей преподобного Сергия Радонежского 1919 / An autopsy of the relics of

Гридіна І. Метаморфози антирелігійної пропаганди радянської влади в Україні під час Другої світової війни. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2009. № 4. С. 74–80.

секрет от 23 января 1918 года об отделении церкви от государства и школы от церкви. URL:

е

Джура Н., Стародубець Г. Антирелігійна політика більшовицької влади впродовж 1920-1930-х рр. *Матеріали Волинської Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції: збірник наукових праць*. 2017. С. 32-35.

Добіжа В. Колесник О. Антицерковні кампанії радянської влади на Поділлі. *Засопис української історії*. 2017. №36. С. 35-44.

Дудка Л. Журнал «Безвірник» у системі антирелігійної пропаганди в Україні в 1920-1930-х роках. *Науковий щорічник «Історія релігій в Україні». Інститут релігієзнавства–філія Львівського музею історії*. 2010. № 20. С. 336-341.

Дудка Л. Спілка безвірників у контексті антирелігійної пропаганди в Україні: питання хронології та періодизації. *Емінак*. 2016. № 1(2). С. 48–55.

Журба М., Потильчак О., Жолоб М. Спілка безвірників України (друга половина 1920-х років): становлення та структура. *Світ Кліо*. 2021. №3 (2). С. 16-27.

у

включенные / Convicts (1936) фильм. URL:

н

Жалабська В. Сучасна оцінка антирелігійної кампанії в освіті радянської України (за матеріалами педагогічної періодики 20-х років ХХ ст.). *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. 2012. № 3. С. 96-102.

Б

е

Киридон А. «...Церковну політику розвалу повинна вести ВНК...»: релігійний напрямок діяльності органів державної безпеки в Україні (1920–1930-ті рр.). *Радянські органи державної безпеки в Україні (1918-1991 рр.): історія, структура, функції*: матеріали круглого столу (19 грудня 2013 р., м. Київ). 2014. С. 229-248.

Киридон А. Вилоновування антирелігійної пропаганди в онтології радянського (1917-1921 рр.). *Уманська старовина*. 2020. № 7. С. 19-30.

Киридон А. Протистояння: більшовицька влада та церква (1917-1930-ті рр.). *Історія та сучасні виклики непокараних злочинів радянського тоталітаризму проти Церкви*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Дніпропетровськ. 2015. С. 31-43.

Кондратюк Г. Коренізація в Кримській АРСР у 20-30-х роках ХХ ст. Київ, 2014. 476 с.

Котовченко Т., Радянська антирелігійна політика та законодавство 1920-1930-х років. *Питання сучасної науки і права: збірник матеріалів XI Всеукраїнської науково-практичної конференції здобувачів вищої освіти*. Суми. 2020 р. С. 22–

Мацишина І. Візуальна риторика релігійної політики радянської влади як індикатор трансформації політичного режиму. *Політичне життя*. 2017. № 3. С.

Михайлова А. Десакралізація як тенденція культури ХХ століття (на прикладі радянської плакатної агітації). *Гуманітарний корпус: збірник наукових статей з актуальних проблем філософії, культурології, психології, педагогіки та історії*. 2019. № 29. С. 77-80.

Мовчан О. Ставлення робітників УСРР до антирелігійної політики влади (початок 1930-х рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Сер.: Історія. 2013. Вип. 1. С. 37–43.

Мухамадеева Л., Файзуллин А. Антирелигиозная политика в Татарстане (1920-е гг.). *Minbar Islamic Studies*. 2019. №12 (2). С. 438-450

Найдьонов О. Філософські аспекти історичного розвитку концептуальних основ вищої освіти. *Гілея. Науковий вісник: збірник наук праць*. 2014. Вип. 87 (№8). С.

О

Шогонець І. Організаційне оформлення антирелігійної політики в СРСР у 1920-х рр. *Збірник матеріалів V міжнародної наукової конференції студентів і молодих вчених*. Вінниця. 2023. С. 271-273.

Шогонець І., Пшемицька Є., Виникнення і діяльність Спілки воєвничих безвірників у 1920-1930-х рр. (на матеріалах УРСР). *Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса*. Т. 2, 2023. № 15. С. 74–78.

В

Встановление ВЦИК, СНК РСФСР от 08.04.1929 о религиозных объединениях.

И

Р

Революция и церковь. №9-12. 1920.

Рубльова Н. Репресії проти «церковників» і «сектантів» в УРСР, 1917-1939 рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2008. № 28. С. 205-219.

Савчук Т., Ігнатуша О. Стратегії виживання єврейського духовенства в радянській Україні в 1920-1930-х роках. *Емінак*. 2022. №4 (40). С. 200-217.

Сахно О. Кіно як інструмент антирелігійної політики в радянській Україні 1920-1930-х рр. *Історія релігій в Україні: актуальні питання*. 2019. С. 50-58.

Сергієнко С. Спогади очевидців про становлення контролю держави над куспільством в Україні у 20-і рр. XX ст. *Історичні записки*. 2013. №38. С. 203-

В

Скідан Д., Темірова Н. Радянізація релігійних свят. *Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса*. Т. 2, 2019. № 11. С. 43-46.

Ткаченко С., Іванов В. Деякі питання охорони пам'яток церковної архітектури в Харкові у першій третині XX сторіччя. *Вісник науки та освіти*. 2023. №3 (9). С.

Б

Й

У

№

Фесенко А. Антирелігійна політика радянської влади у другій половині 1920-х рр. на Донеччині: на прикладі діяльності Істинно-православної церкви. *Збірник наукових праць за матеріалами всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті»*, 11-12 червня 2020 року. Львів: Друкарня Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького, 2020. С. 488–490.

Фесенко А. Діяльність державних та громадських органів антирелігійної пропаганди у 1920-х рр. на Донеччині. *Науковий щорічник «Історія релігій в Україні». Інститут релігієзнавства—філія Львівського музею історії*. 2014. № 24. С. 581-590.

Фесенко А. Організаційне оформлення радянських органів антирелігійної пропаганди в Донбасі. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2010. № 3. С. 129–134.

Хоскінг Дж. Історія Советского Союза. Москва: Вагриус. 1994. 268 с.

Чередниченко А. Церква та держава в УРСР, становлення моделі відносин на початку 1920-1930 рр. *Історія та сучасні виклики непокараних злочинів радянського тоталітаризму проти Церкви: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*. Дніпропетровськ. 2015. С. 44-55.

удотворец (1922) Немой (Без музики) Фильм Александра Пантелеева. Комедия.

Чучалін О. Антирелігійна політика радянської влади у сфері освіти та її вплив на виховання молоді у 1920-1930-х рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2014. № 1 (3). С. 30–33.

Чучалін О. Держава і Православна Церква в Україні у 1920–1930-ті роки: Моногр.; МОН України, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини. Умань: Видавець «Сочінський М. М.», 2018. 180 с.

євчук Т. Антирелігійна політика радянської влади в Україні у 20-30-ті рр. XX ст. *Сторінки історії*. 2015. №39. С. 100-113.

ліхта Н. Історія радянського суспільства: Курс лекцій. 2-ге вид., переробл. і доп. Харків. Акта. 2015. 252 с.

ednaruk W., Gil A. Soviet Religious Law in 1917–1922: Ideological and Legal

e

p.

z

. 2023. № 21(3). P. 930-941.

k

a2012. С. 158-164.

Д

к

а

н

о

Н

р

о

р

е

р

Р

к

а

к

і

г

і

о

н

і

н

62

ДОДАТКИ

Додаток А. 1

Плакат «Різдво» з віршем Н. Горлової внизу, 1921 р., художник Дмитро Моор¹

¹ Merrill C. Berman Collection. URL: <https://mcbcollection.com/early-soviet-anti-religious-propaganda>

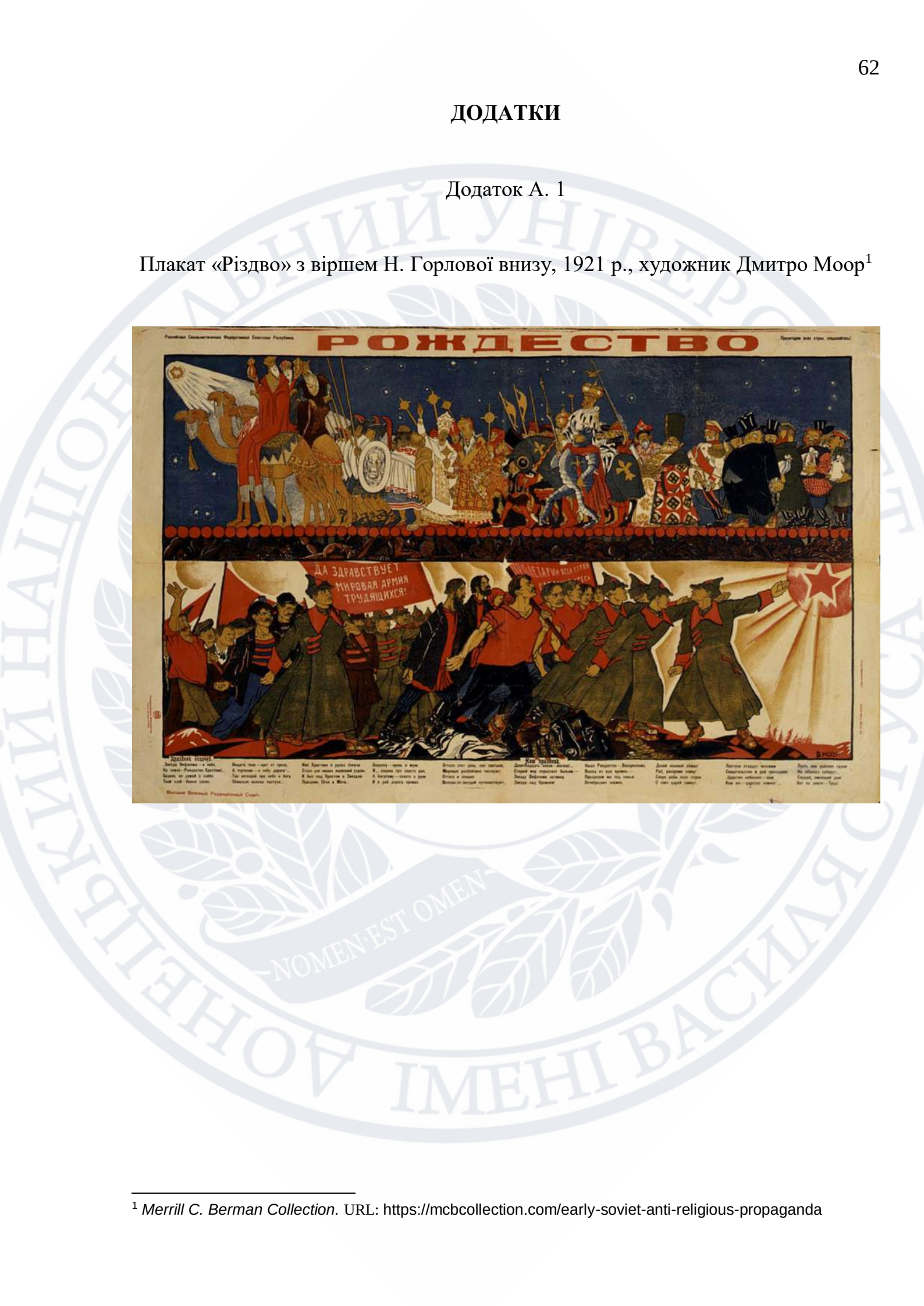
62

ДОДАТКИ

Додаток А. 1

Плакат «Різдво» з віршем Н. Горлової внизу, 1921 р., художник Дмитро Моор¹

¹ Merrill C. Berman Collection. URL: <https://mcbcollection.com/early-soviet-anti-religious-propaganda>

[illegible]

62

ДОДАТКИ

Додаток А. 1

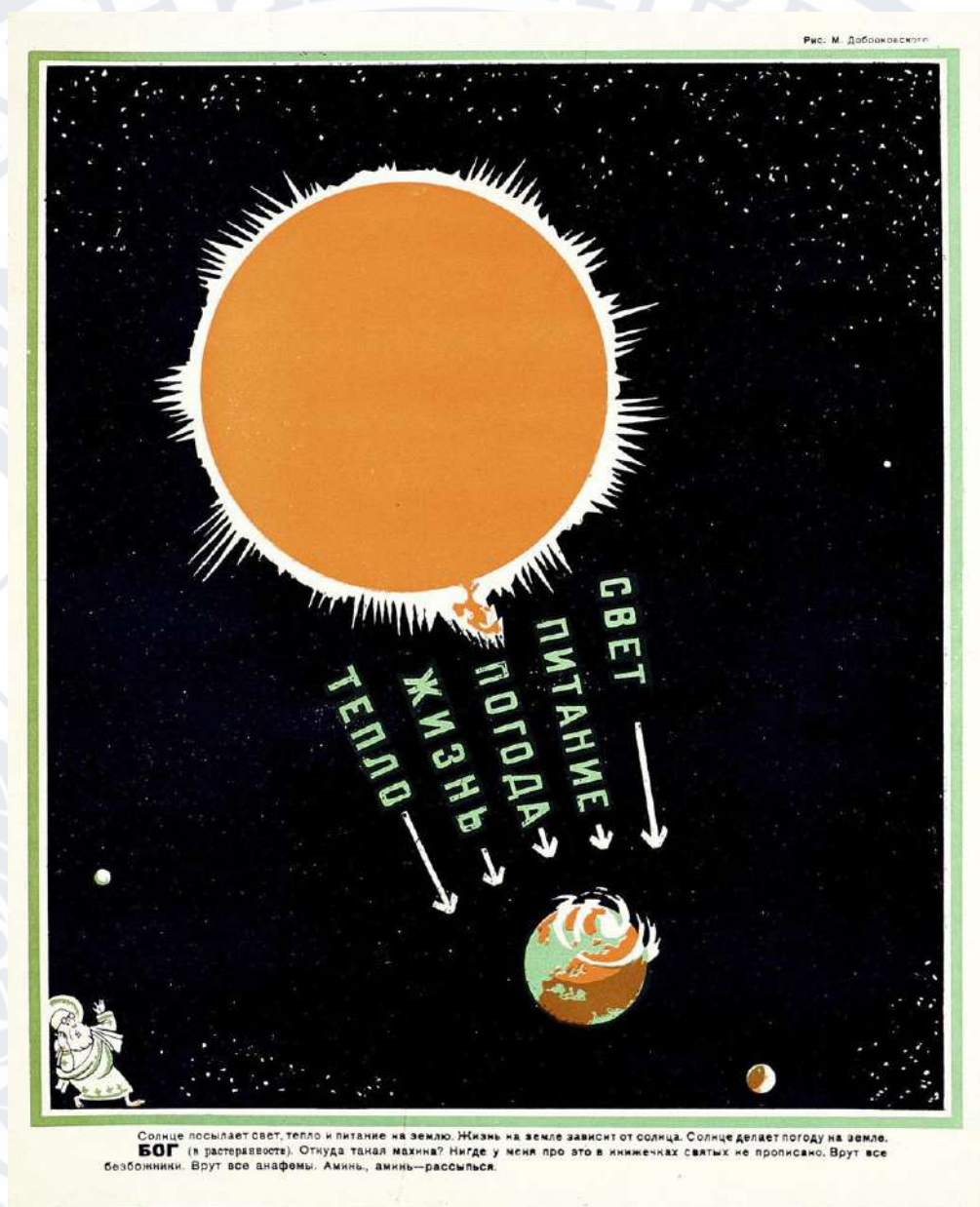
Плакат «Різдво» з віршем Н. Горлової внизу, 1921 р., художник Дмитро Моор¹

The poster is divided into two horizontal panels. The upper panel, set against a dark night sky with stars, illustrates a nativity scene. On the left, the Virgin Mary sits atop a camel, which is part of a caravan. In the center, baby Jesus lies in a manger. To the right, three kings kneel before him, offering gifts. Other figures in period clothing, including shepherds and villagers, surround the central scene. The lower panel depicts a group of people in contemporary 1920s attire. They are shown in a dynamic, celebratory pose, some holding flags and others holding up a large red star. Banners with slogans like "ДА ЗДРАВСТВУЕТ МИРОВАЯ АРМИЯ ТРУДЯЩИХСЯ!" (Long live the world army of workers!) are visible. At the very bottom of the poster, there are several columns of small text, including the title "РОЖДЕСТВО" in large letters at the top center.

¹ Merrill C. Berman Collection. URL: <https://mcbcollection.com/early-soviet-anti-religious-propaganda>

Додаток А. 2

Плакат, журнал «Безбожник у станка», 1925 рік²

² Merrill C. Berman Collection. URL: <https://mcbcollection.com/early-soviet-anti-religious-propaganda>

Додаток А. 3

Радянський пропагандистський плакат, журнал «Безбожник», 1928 рік³

³ Anti-Religious Soviet Propaganda in 5 Posters. URL: <https://www.thecollector.com/anti-religious-soviet-propaganda/>

Додаток А. 4

Радянський плакат 1930 року: релігія токсична, захистіть дітей!⁴

⁴ Beyond borders: on the influence of the creationist movement on the educational landscape in the USA and Russia.

URL:

https://www.researchgate.net/publication/309345623_Beyond_borders_on_the_influence_of_the_creationist_movement_on_the_educational_landscape_in_the_USA_and_Russia

Додаток А. 5

Плакат «Не поддавайтесь поповському обману...», М. Черемних. 1938⁵

⁵ Михайлова А. Десакралізація як тенденція культури ХХ століття (на прикладі радянської плакатної агітації). *Гуманітарний корпус: збірник наукових статей з актуальних проблем філософії, культурології, психології, педагогіки та історії*. 2019. № 29. С. 77-80.